

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIV

1995 - 1998

WARSZAWA 2001 VARSOVIE

Errata - ostatnie zdanie na s. 65 winno brzmieć:

W nieco większym zasięgu, między Bzurą, środkową Pilicą i Kamienną koncentrują się znaleziska dwóch innych typów zapinek, niemal nie znanych w pozostałych częściach kultury przeworskiej (Np. B. Balke 1976, s. 186nn., ryc. 15b, 31d, tabl. VII,4; B. Balke, W. Bender 1991, s. 161, tabl. XIII,3.7; M. Olędzki 1992, s. 61nn.; 1995, s. 239nn.). Chodzi tu o lokalny wariant żelaznych zapinek kapturkowych ze sprężynką ukrytą w cylinderku, z masywnym kabląkiem i szerokim grzebykiem, oraz podobne fibule bez grzebyka (Ryc. 8). Zapinki te, a szczególnie odmiana...

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LIV

Tom ten Redakcja dedykuje

Pani doc. dr hab. Teresie Węgrzynowicz

wieloletniej kierownicze Działu Epoki Brązu PMA

i redaktorze „Wiadomości Archeologicznych”

w pięćdziesięciolecie Jej pracy

w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

Redaguje zespół: mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny),
prof. dr. hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego), mgr Radosław J. Prochowicz,
mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr. hab. Teresa Węgrzynowicz (zastępczyni redaktora naczelnego)

Tłumaczenia: Anna Kinecka
Katarzyna Czarnecka, Jacek Andrzejowski

Rysunki: J. Andrzejowski, R. Dąbrowski, W. Gawrysiak-Leszczynska, M. Jonakowski, A. Kamińska,
L. Kobylińska, G. Nowakowska, A. Potoczny, M. Różycka, K. Stanek, P. Szymański, W. Wróblewski

Fotografie: M. Andrzejowska, P. Mastalerz, A. Ring, B. Tropiło, Archiwum PMA

Redakcja techniczna: Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie: Radosław J. Prochowicz, Jacek Andrzejowski

Rycina na okładce przedstawia kołę paciorków bursztynowych i szklanych
z Lubieszewa, pow. Nowy Dwór Gdański

WARUNKI PRENUMERATY „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Państwowe Muzeum Archeologiczne prosi o składanie przez odbiorców indywidualnych oraz instytucje zamówień na **stałą dostawę „Wiadomości Archeologicznych”**. Do przesyłki PMA dołączy fakturę z aktualną ceną detaliczną powiększoną o koszty przesyłki. Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa, tel. (22) 831 15 37. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury.

Adres redakcji:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: pma@pma.it.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) LIV

SPIS TREŚCI

Contents

R o z p r a w y

Wojciech Wróblewski, Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Liwca. Próba analizy w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych Relative chronology of early medieval earthworks on the Middle and Lower Liwiec (eastern Poland). Insights from the study of the region's geology and geomorphology	3
--	---

K o n f e r e n c j a

Jacek Andrzejowski, Konferencja <i>Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej</i>	23
Teresa Dąbrowska, Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim Eastern territories of the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period	25
Ewa Bokinić, Uwagi na temat powiązań kultury oksywskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie Some remarks on the connections of the Oksywie Culture with the Jastorf and the Nordic Cultures in the light of materials from the cemetery at Podwiesk site 2, on the Lower Vistula	37
Wojciech Mazurek, Materiały typu jastorfskiego ze stanowiska 5 w Wytycznie, gm. Urszulin, woj. lubelskie Finds of the Jastorf type from Wytyczno site 5, in Eastern Poland	49
Jacek Andrzejowski, Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – an attempt at definition	59
Katarzyna Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie A cemetery of the Przeworsk Culture at Oblin, on the Middle Vistula	89
Katarzyna Rusin, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie A cemetery of the Przeworsk Culture at Niemirów, in Podlasie	101
Andrzej Kokowski, Ramy chronologiczne osadnictwa kultury przeworskiej w południowo-wschodniej Polsce Chronological frames of the Przeworsk Culture in the south east of Poland	109
Wojciech Nowakowski, Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim <i>Barbaricum</i> Iron cross-bow tendril brooches in the European <i>Barbaricum</i>	129
Ewa Bokinić, Wojciech Sosnowski, Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Linowie, gm. Świecie n/Osą, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 6 A cemetery of the Wielbark Culture at Linowo, gm. Świecie nad Osą, woj. kujawsko-pomorskie, site 6. Preliminary report	147

Dyskusja	153
----------	-----

O d k r y c i a	157
-----------------	-----

K r o n i k a	197
---------------	-----

W y k a z s k r ó t ó w	205
---------------------------	-----

Niniejszy tom został opracowany i przygotowany do druku w czasie, gdy dyrektorem PMA i redaktorem naczelnym „Wiadomości Archeologicznych” był dr Jan Jaskanis.

dr Wojciech Brzeziński
dyrektor Państwowego Muzeum
Archeologicznego w Warszawie

OD REDAKCJI

Niemal wszystkie artykuły zamieszczone tomie LIV „Wiadomości Archeologicznych” napisane zostały przed wejściem w życie w Polsce reformy administracyjnej, tj. przed 1 stycznia 1999 roku. Redakcja wprowadziła w tych tekstach odpowiednie, w miarę możliwości dokładne zmiany, zatem wszystkie cytowane w tym tomie oznaczenia (gminy, powiaty i województwa) odnoszą się do obecnego podziału administracyjnego kraju.

Począwszy od tomu LIII Redakcja ujednoliciła zasady polskiej transliteracji tekstów pisanych cyrylicą, zgodnie z regułami stosowanymi w Bibliotece Narodowej (PN 83/N-01201 z dnia 1 lipca 1984 r.)

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” prosi Autorów o dostarczanie tekstów na dyskietkach lub dyskach CD w edytorach Microsoft Word lub Word Perfect w postaci niesformatowanej (z wyjątkiem znaków tabulacji, wyśrodkowania, kursywy i pogrubienia). Dyskietce powinien towarzyszyć jeden egzemplarz wydruku, sformatowanego w sposób odpowiadający znormalizowanej stronie maszynopisu. Ilustracje mogą być nadal przygotowywane metodami tradycyjnymi lub dostarczane na dyskietkach w postaci plików TIFF w rozdzielczości 600 pt/cal. Procedura ta ułatwi szybsze przygotowywanie prac do druku w tradycyjnej dla „Wiadomości Archeologicznych” formie edytorskiej.

dr Wojciech Brzeziński
redaktor naczelny

JACEK ANDRZEJOWSKI

WSCHODNIA STREFA KULTURY PRZEWORSKIEJ – PRÓBA DEFINICJI

THE EASTERN ZONE OF PRZEWORSK CULTURE – AN ATTEMPT AT DEFINITION

W miarę pozyskiwania i udostępniania kolejnych materiałów ze stanowisk kultury przeworskiej położonych po prawej stronie Wisły, coraz wyraźniej rysuje się zjawisko pewnej odrębności wschodnich, a dokładniej północno-wschodnich obszarów tej kultury od pozostałych terenów zajętych przez nią we wczesnym okresie wpływów rzymskich (Ryc. 1). Odrębność ta sygnalizowana była już wielokrotnie, zwykle jednak w aspekcie jakościowym, co wynikało z niedostatków publikowanej bazy materiałowej. Przełomowe znaczenie dla zdefiniowania problemu miało tu opracowanie Teresy Dąbrowskiej opublikowane w 1981 roku. Szczególną uwagę Autorka zwróciła na zewnętrzne powiązania obszarów wschodnioprzeworskich, których rezultatem był specyficzny zestaw charakterystycznych dla nich zabytków (T. Dąbrowska 1981a; 1981b; zob. T. Dąbrowska, A. Pozarzycka-Urbańska 1978). Tę właśnie specyfikę, z uwzględnieniem relacji ilościowych, obrazujących wyraziście stopień tego zjawiska, chciałbym omówić nieco bliżej, posługując się znacznie obfitszym niż podówczas materiałem¹.

Od czasu podsumowania stanu badań tej części kultury przeworskiej, dokonanego w 1984 roku przez Teresę Dąbrowską i Teresę Lianę, stan publikacji materiałowych nie uległ zasadniczej zmianie, a prowadzone w ostatnich latach badania wykopaliskowe zwiększyły odsetek nieopublikowanych zespołów ponad ówczesne niemal 70% (T. Dąbrowska, T. Liana 1986). Pojawiły się w druku materiały z cmentarzysk w Goździku (A. Niewęglowski 1984) i Garwolinie (A. Niewęglow-

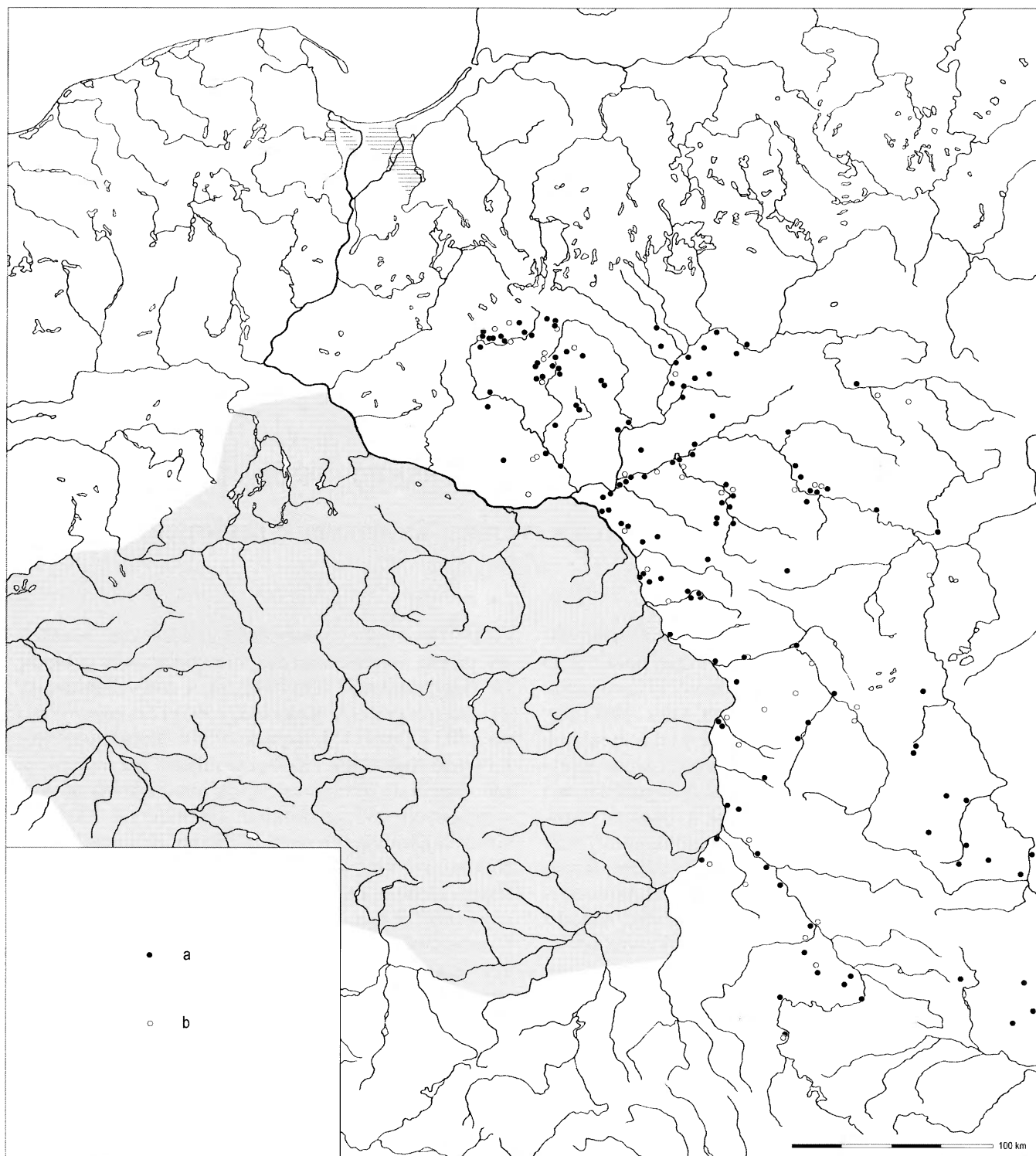
ski 1991), wstępne sprawozdania z badań w rejonie Mławy, przede wszystkim na dużym cmentarzysku w Modle (A. Grzymkowski 1986; 1996), serie nowych znalezisk z Lubelszczyzny (A. Kokowski 1991a) czy monografia ceramiki z Opoki (M. Stasiak 1994). Dzięki życzliwości wielu Koleżanek i Kolegów miałem też możliwość zapoznania się ze znaczną częścią materiałów z nie udostępnionych jeszcze drukiem cmentarzysk (Arbasy, Gródek, Kleszewo, Kołacz, Kołoząb, Krupice, Łajski, Niedanowo, Niemirów, Załubice). Wszystkim im winien jestem głęboką wdzięczność, w szczególności zaś Paniom prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej i dr Katarzynie Czarneckiej, zarówno za umożliwienie mi pełnego wykorzystania materiałów z badanych przez siebie cmentarzysk w Kamieńczyku² i Oblinie³, jak i długie dyskusje interesujących nas zagadnień.

Niezadowalający stopień publikacji materiałów wschodnioprzeworskich ma ważne implikacje. Wyklucza w zasadzie możliwość przeprowadzenia szerszego opisu i analizy porównawczej wewnątrz wschodniej części kultury przeworskiej tak w zakresie materialnych przejawów rytuałów pogrzebowych, jak i zabytków masowych, tj. ceramiki. Siłą rzeczy ograniczyć się więc muszę do opisu tych kategorii znalezisk, które poddać mogłem w miarę pełnej rejestracji i porównaniu z pozostałymi częściami kultury przeworskiej. Inne zjawiska uwzględniam w bardzo ograniczonym zakresie, raczej jako wskazanie niezbędnych kierunków badań, niż ich rezultat.

¹ Bodźcem do podjęcia tych studiów stały się materiały z badanego przeze mnie w latach 1982–1985 cmentarzyska w Nadkolu, stan. 2, na którym odkryto ponad 150 grobów, datowanych niemal wyłącznie na fazę B₂ (zbiory PMA, IV/8283). Ostatnio ukazała się monografia tego cmentarzyska (J. Andrzejowski 1998a).

² Monografia tej nekropoli opublikowana została w 1997 roku (T. Dąbrowska 1997).

³ Por. K. Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie (w tym tomie „Wiadomości Archeologiczne”, s. 69–80).

Ryc. 1. Stanowiska kultury przeworskiej na wschód od Wisły z fazy B₂ (B₂-B₂/C_{1a}) datowane zabytkami metalowymi (a), lub wyłącznie ceramiką (b).
Zasięg kultury przeworskiej w fazie B₂ na zachód od Wisły (zaznaczony cieniowaniem) wg K. Godłowskiego (1985, 1992),
H. Machajewskiego (1980, 1986), S. Pazdy (1980), P. Kaczanowskiego i R. Madydy-Legutko (1986)

Wyprzedzając tok rozumowania zajmującą nas część wczesnorzymskiej kultury przeworskiej określać będą dalej – dla uproszczenia – terminem *wschodniej strefy kultury przeworskiej*, pozostawiając na razie otwartym tak kwestię jej zasięgu, jak i nadania temu określeniu znaczenia więcej niż geograficznego.

W fazie B₁ nowy nurt stylistyczny związany z tzw. procesem romanizacji (abstrahując od adekwatności

samej nazwy) jest tak silny i atrakcyjny, że w wielu dziedzinach (np. metalowe elementy stroju, uzbrojenie) ujednolica inwentarz kultury przeworskiej na jej całym obszarze. Już wówczas widoczne są jednak pewne przejawy specyfiki wschodniej strefy kultury przeworskiej (Np. T. Dąbrowska 1973; 1976; T. Liana 1976). Wyraźne cechy lokalne wykazuje w tym czasie nidzickie skupienie osadnicze (J. Okulicz 1965; 1983).

Na wschód od Wisły koncentrują się niektóre kategorie znalezisk, np. zapinki typu Almgren 236, szczególnie wariant Almgren 236c, być może podobnie do typu Almgren 68 naśladowany w miejscowych warsztatach (J. Andrzejowski 1998b). Odmienności te byłyby w jakimś stopniu kontynuacją zjawisk wcześniejszych, wyrażających się np. w zasięgu i częstotliwości występowania zapinek typu Nauheim i miseczkowatych (T. Dąbrowska 1996, s. 131, ryc. 2)⁴.

Odrębność strefy wschodnioprzeworskiej staje się wyraźniejsza od późnego odcinka fazy B₁ i trwa po kres jej istnienia, tj. koniec fazy B₂ i początki fazy B₂/C₁–C_{1a}, która w aspekcie stylistycznym stanowi w tej części kultury przeworskiej – podobnie jak w kulturze wielbarskiej – najmłodszy horyzont okresu wczesnorzymskiego. Do tego też okresu odnosić się będzie większość przedstawionych niżej zjawisk szczegółowych.

Zapinki

Ogromna różnorodność morfologiczna i duża liczebność znalezisk powodują, że elementem stroju najbardziej efektywnym w analizie stylistycznej i statystycznej są zapinki. Truizmem jest wielokrotnie podkreślany bardzo duży udział lub wręcz dominacja w stroju przeworskim wyrobów żelaznych, najwyraźniej widoczna właśnie w zestawie fibul (Np. K. Godłowski 1981, s. 90). Zjawisko to dotyczy jednak przede wszystkim, jeśli nie wyłącznie, terenów położonych po zachodniej stronie Wisły. Pomijam tu fazę B₁, kiedy to wysoki udział fibul brązowych jest zdeterminowany przez pierwszą, silną fazę romanizacji niektórych elementów stroju i wiążący się z tym napływ wczesnych zapinek silnie profilowanych i oczkowatych serii głównej oraz ich kopiowanie w lokalnych warsztatach.

W fazie B₂ mamy już do czynienia z rozkwitem miejscowej stylistyki i rozwojem produkcji ozdób żelaznych. Na nekropolach wschodnich w zespołach z tej fazy zdecydowanie dominują jednak zapinki brązowe. W Nadkolu nad Liwcem stanowią one ponad 88% fibul z około 140 zapinek, zaś odliczając wyłącznie brązowe zapinki oczkowate serii pruskiej ciągle 84%. Niemal identycznie proporcje te wyglądają w sąsiednim Kamieńczyku, gdzie z górą 84% spośród około 140 fibul z fazy B₂ to okazy brązowe, zaś z pominięciem oczkowatych 78%. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w północnej części strefy wschodniej, np. na dużym cmentarzysku w Modle, gdzie ponad 85% to zapinki z brązu. Udział fibul brązowych maleje ku południowi, na dużych cmentarzyskach Mazowsza południowego i Lubelszczyzny wyraźnie mniejsza jest zresztą w ogóle liczba zapinek z tej fazy. W Oblinie, z którego pochodzi porównywalna z Kamieńczykiem i Nadkolem liczba grobów z fazy B₂ (ca 120–140), znaleziono niespełna 40 tak datowanych zapinek, w tym 65% brązowych, zaś z pominię-

ciem oczkowatych serii pruskiej wskaźnik ten wynosi tylko 50%. W położonych dalej na południe Opoce i Puławach–Włostowicach odsetek fibul brązowych wynosi około 50, jednak w Masowie aż 75 (A. Kokowski 1986, s. 155, przyp. 12). Mimo, że do pełnego obrazu należałoby określić stosunek fibul brązowych do żelaznych także na innych, dużych nekropolach wschodnich, to ogólna tendencja jest dość wyraźna.

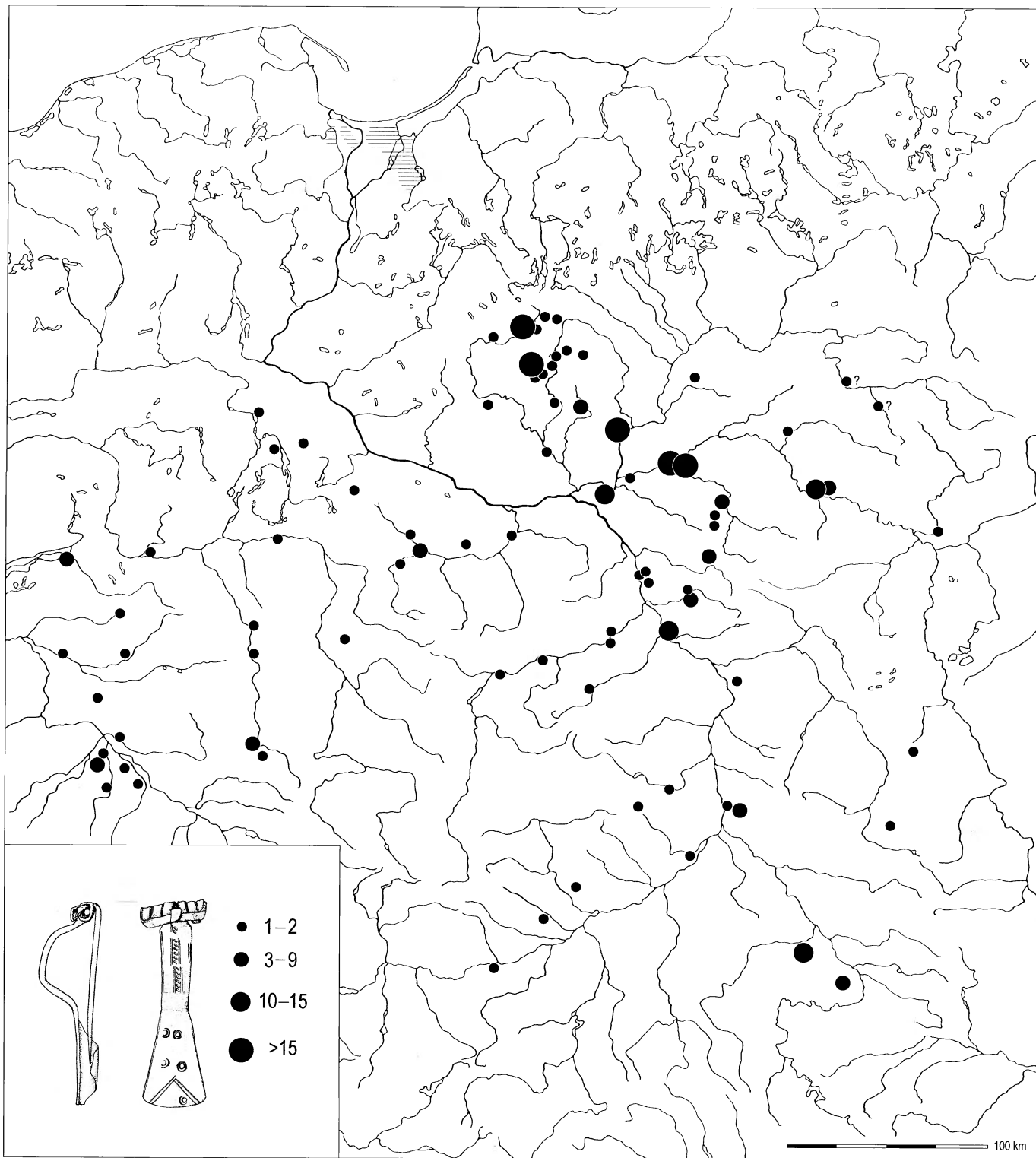
Różnice między wschodem a zachodem przeworskim są także widoczne w rozprzestrzenieniu poszczególnych typów zapinek. Wysoki udział egzemplarzy brązowych wskazywać winien na dominację na wschodzie form wykonywanych zasadniczo z tego właśnie surowca, co w istocie ma miejsce. Częste są tu też brązowe okazy tych form, które na innych terenach kultury przeworskiej powszechnie robiono z żelaza. Chodzi tu np. o zapinki 7. i 10. serii V grupy Almgrena (T. Dąbrowska 1981a, s. 47; J. Andrzejowski 1997a, s. 107n.). Z odmian typowo brązowych niezwykle liczne są na wschodzie zapinki oczkowate serii pruskiej – chodzi tu o ponad 220 egzemplarzy, a włączając znaleziska z Lubelszczyzny i wschodniej Małopolski ponad 240 (Ryc. 2); nekropole w Niedanowie, Modle, Kamieńczyku i Nadkolu, a więc stanowiska z licznymi pochówkami z fazy B₂, dostarczyły po około 30–40 zapinek tej serii.

Dla porównania ze znacznie większego obszaru pozostałej części kultury przeworskiej pochodzi nie więcej niż 30% tej liczby zapinek, z dość zresztą rozproszonych znalezisk. Najwięcej egzemplarzy znaleziono w Gledzianówku (9 egz. z 6 grobów i znal. luźnych; E. Kaszewska 1978), w Kokorzynie (6 egz. z 4 grobów; B. Kostrzewski 1956) i Nowej Wsi Wrocławskiej (*Neudorf*; 5 egz. z 2 grobów; Ch. Pescheck 1939, s. 27). Na niektórych dużych cmentarzyskach, np. w Krakowie–Kryspinowie czy w Konopnicy nad Wartą, brak ich natomiast zupełnie, na innych (Zadowice, Młodzikowo, Domaradzice, Wmysłowo, Witaszewice, Chmielów Piaskowy, nekropole nad Pilicą) występują w pojedynczych egzemplarzach. Na podstawie analizy zespołów zwartych ze strefy wschodniej można też sądzić, że zapinki oczkowate trwają tu dłużej niż na zachodzie, występując – pominiawszy szczególnie przypadek grobu III z Niecieplina⁵ z fazy C_{1a} – także w kontekście zabytków młodszego odcinka fazy B₂, na pewno do końca horyzontu odpowiadającego wielbarskiemu stadium B_{2b}, a nawet później⁶. Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia na terenach zachodniobałtyjskich. Wydaje się także, że analogicznie do nadwiślańskiej strefy osadnictwa wielbarskiego oraz kultur bogaczewskiej i Dollkeim–Kovrovo, w strefie wschodnioprzeworskiej zapinki odmian Almgren 57–59 (Ryc. 3a–c) wyprzedzają nieco pojawienie się

⁵ Z żelazną zapinką wczesnej odmiany typu Almgren 162 (PMA, IV/363:2.3). R. Kozłowska (1958, s. 341, tabl. CIX:21) błędnie opisuje tę zapinkę jako egzemplarz brązowy; por. W. Nowakowski, Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum (w tym tomie „Wiadomości Archeologicznych”, s. 111).

⁶ Dowodzi tego wyraźnie analiza chronologii cmentarzysk w Kamieńczyku i Nadkolu (Por. T. Dąbrowska 1997, s. 115nn., tab. 4; J. Andrzejowski 1998a, s. 107n., ryc. 10).

⁴ Zob. też T. Dąbrowska, Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim (w tym tomie „Wiadomości Archeologicznych”, s. 5–16).

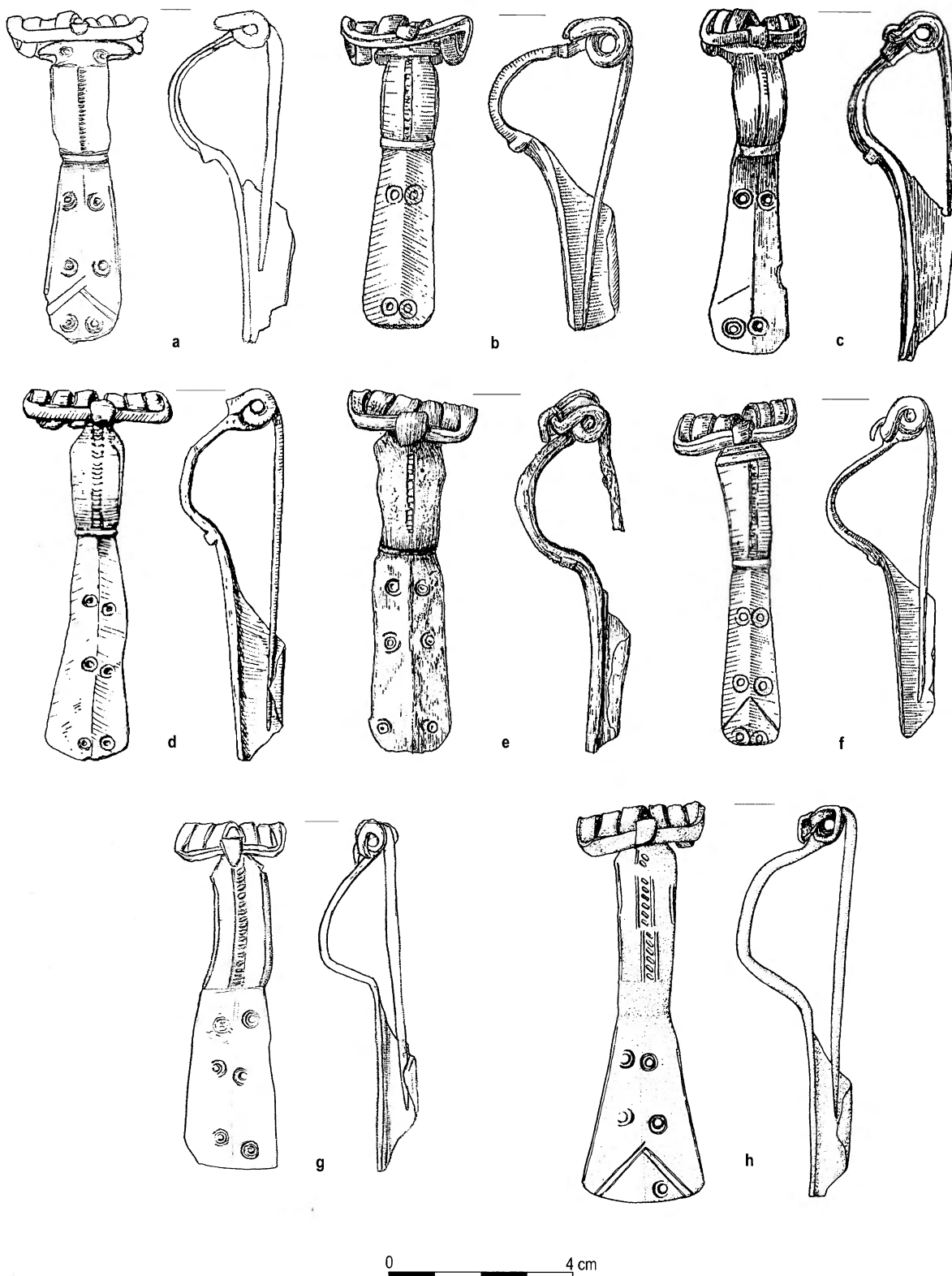

Ryc. 2. Zapinki oczkowe serii pruskiej na stanowiskach kultury przeworskiej

młodszych odmian Almgren 60–61 (Ryc. 3d–f) i wcześniej od nich zanikają (ostatnio W. Nowakowski 1995, s. 26nn.); niewątpliwie najpóźniejszą odmianą są natomiast wykuvane z blachy zapinki bez grzebyka typu Almgren 61, z kolankowato zagiętym kabłąkiem (Ryc. 3g,h).

Być może poprzez obszar wielbarski dotarła do kultury przeworskiej szczególna budowa zapięcia zapinek kapturkowych, polegająca na mocowaniu luźnego końca sprężyny do otworu w główce. Taka konstrukcja występuje u ogromnej większości zapinek kapturkowych

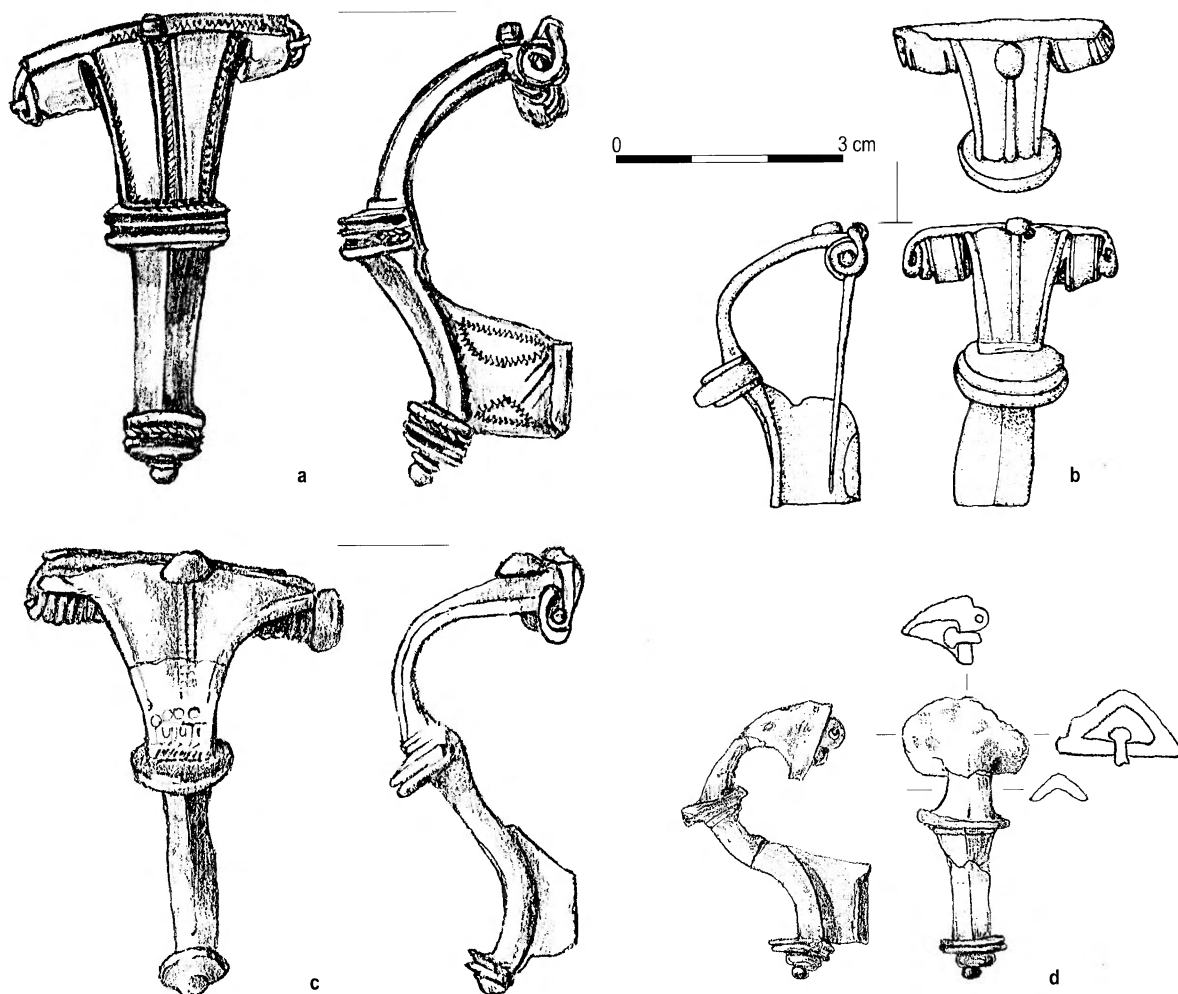
serii zachodniej, zasadniczo obcych kulturze przeworskiej (K. Godłowski 1981, s. 93). Tam jednak zakończenie sprężynki jest sklepane płasko z powierzchnią kabłąka, często zamaskowane pasmem ornamentu, z reguły zakryte haczykiem (H. Drescher 1957, s. 84nn.; E. Cosack 1979, s. 53 i tablice). W przypadku większości fibul serii wschodniej z tak zamocowaną sprężynką jej koniec przybiera postać mniej lub bardziej wydłużonego, specjalnie wyeksponowanego guzka, stającego się dodatkowym, plastycznym elementem zdobienia zapinki.

Ryc. 3. Zapinki oczkowe serii pruskiej ze wschodniej strefy kultury przeworskiej. Typ Almgren 57 (a – Modła, pow. Mława, grób 32/78); typ Almgren 58-59 (b, c – Niedanowo, pow. Nidzica, groby 630 i 633); typ Almgren 60-61 (d – Kamieńczyk, pow. Wyszki, grób 20; e – Nadkole, pow. Węgrów, grób 114; f – Niedanowo, grób 278); późnej odmiany typu Almgren 61 (g – Modła, grób 29/73; h – Karczewiec, pow. Węgrów, grób 48b). b, c, f – wg W. Ziemińskiej-Odojowej (1997); d – wg T. Dąbrowskiej (1997)

Konstrukcja ta spotykana jest niemal wyłącznie u starszych odmian serii wschodniej, tj. typów Almgren 38–39, pochodzących przede wszystkim ze strefy wschodnio-przeworskiej (Ryc. 4b). Z innych rejonów tej kultury znanych jest znacznie (trzykrotnie) mniej okazów, kil-

ka z nich odkryto na cmentarzyskach o wyraźnych wschodnich nawiązaniach. Dość licznie zapinki takie występują też na terytorium kultury wielbarskiej (M. Olędzki 1987, s. 143; J. Andrzejowski 1994a, 92n.; 1997b). Zupełnie wyjątkowym znaleziskiem jest natomiast

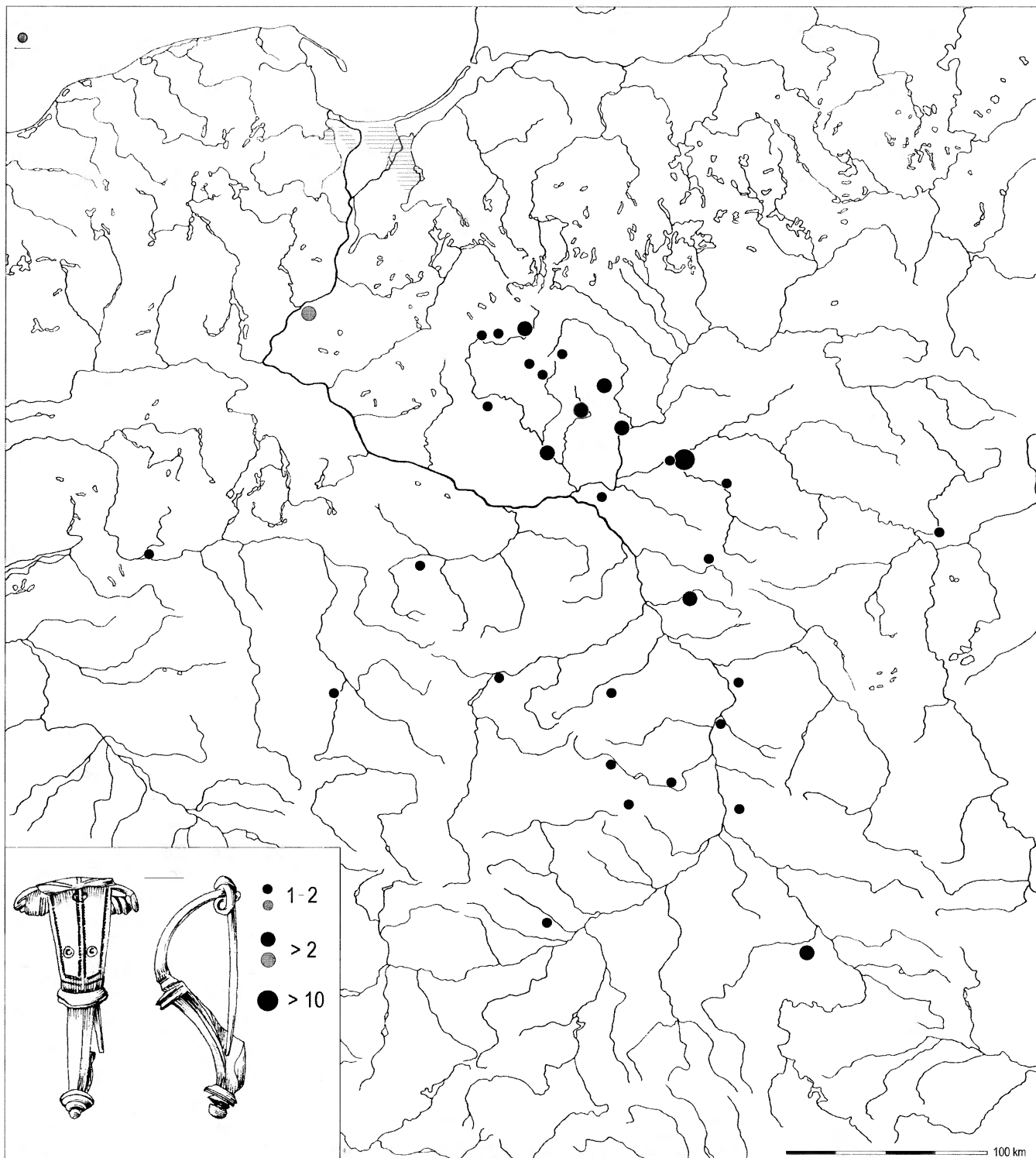
Ryc. 4. Zapinki ze sprężynką mocowaną do główki. Kapturkowa, typu Almgren 38-39 (b – Pajewo–Szwelice, pow. Ciechanów, grób 2/72); grupy II/IV Almgrena, typu 3.1c (a – Garwolin, pow. *loco*, grób 78) i typu 3.2b (c – Kołoząb, pow. Płońsk, grób 370); trąbkowata, zbliżona do typu Almgren 79 (d – Pajewo–Szwelice, grób 11b/69). a – wg A. Niewęgłowskiego (1991)

brązowa zapinka trąbkowata odmiany zbliżonej do typów Almgren 77–79, z pustą, otwartą od wewnątrz główką i końcem sprężynki wklepanym w otwór w jej podstawie (Ryc. 4d), odkryta w Pajewie–Szwelicach, grób 11b/69 (PMA, IV/323:139).

Zagęszczenie w strefie wschodniej zapinek o budowie kapturkowej, ze sprężynką umocowaną do główki, wyraźnie rośnie po uwzględnieniu fibul o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, wśród których nie mniej niż 77% (ponad 50 na 65 egz.) okazów jest tak właśnie skonstruowanych (Ryc. 4a,c). Zapinki 3. serii grupy II/IV Almgrena stanowią zresztą jeden z najbardziej charakterystycznych wyznaczników strefy wschodnioprzeworskiej, gdzie związane są ze strojem dorosłych (zameężnych?) kobiet (J. Andrzejowski 1994a, s. 92nn.). Występują one na całym jej obszarze od horyzontu młodszych fibul oczkowatych serii pruskiej po późny odcinek fazy B₂ i fazę B₂/C₁ (Ryc. 5). Na zachodzie kultury przeworskiej ich znaleziska są niezbyt liczne i dość rozproszone, przy czym w Radomskim i na Kielecczyźnie pojawia się odmiana specyficzna dla tego rejonu. Z łączeniem elementów zapinek II i IV grupy Almgrena spotykamy się też w dwóch innych rejonach. Z Jutlandii i północnej

części kręgu nadłabskiego znane są nieliczne zapinki łączące elementy fibul silnie profilowanych i kapturkowych serii zachodniej, natomiast w kulturach wielbarskiej i Dollkeim-Kovrovo oraz na dużych wyspach bałtyckich – Bornholmie i Gotlandii – występują formy mieszane fibul silnie profilowanych i typu Almgren 42, z tulejką na sprężynkę (J. Andrzejowski 1994a, s. 88nn.).

We wschodniej strefie kultury przeworskiej doszło też do lokalnej ewolucji stylistycznej brązowych zapinek trąbkowatych, zgodnej zresztą z ogólnym rytmem przekształceń tej grupy fibul w okresie wczesnorzymskim. Zapinki te zostały ostatnio szczegółowo opracowane przez Teresę Dąbrowską, która wśród fibul nazywanych uprzednio łącznie *pocho-dnymi od silnie profilowanych* wyróżniła dwa zasadnicze typy: odmianę, którą włączyć można jeszcze do ciągu rozwojowego zapinek trąbkowatych, określoną jako ich typ 5., oraz egzemplarze o silnie uproszczonym profilowaniu, określone jako odmiana mazowiecka zapinek grupy IV Almgrena (T. Dąbrowska 1995a). Pierwsza z nich znana jest z całego terenu strefy wschodniej, z wyraźną koncentracją nad dolnym Bugiem; pojedyncze znaleziska pochodzą też z dorzecza Bzury, Kujaw, terenów wielbarskich

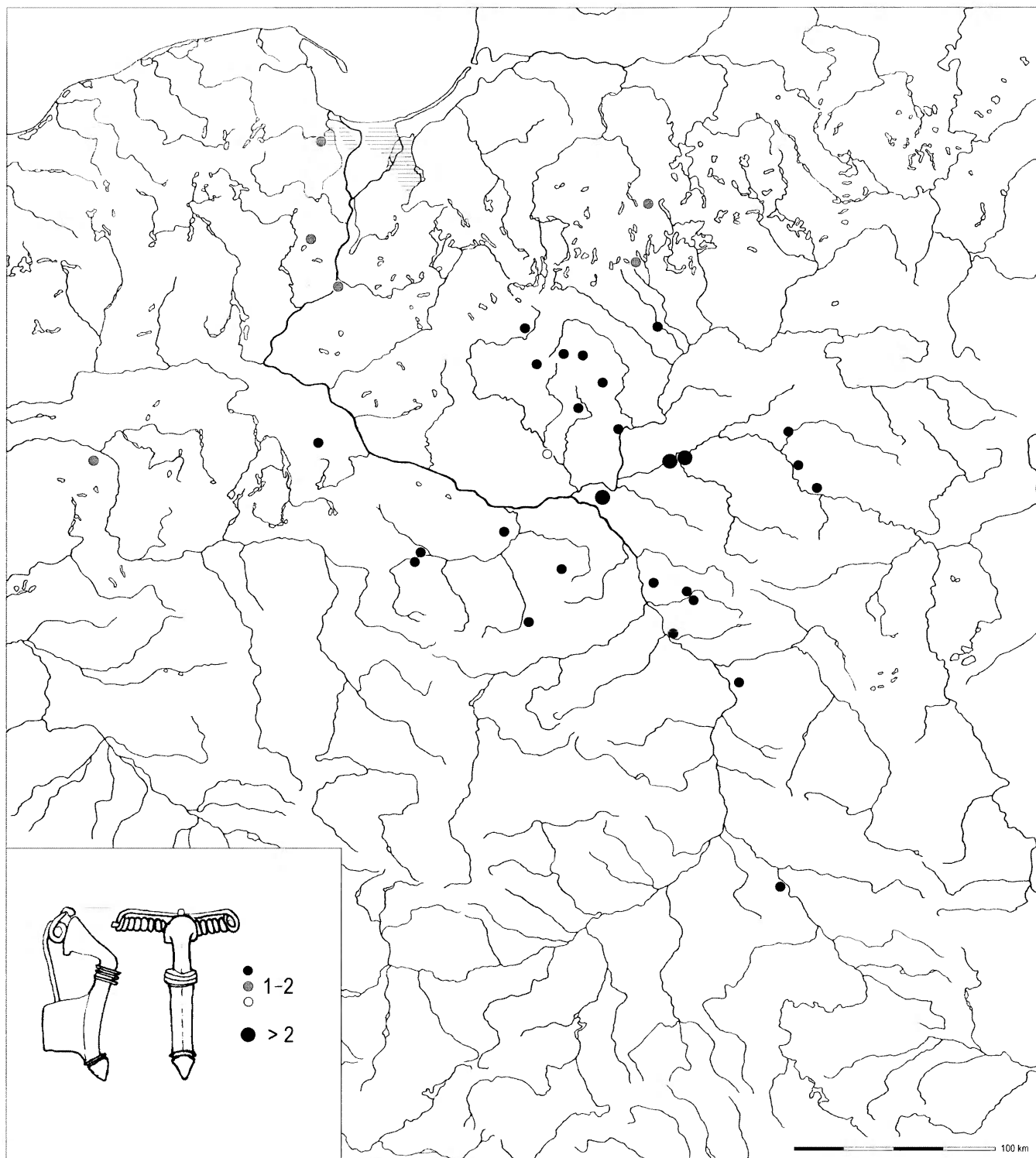

Ryc. 5. Zapinki serii wschodniej grupy II/IV Almgrena w kulturze przeworskiej (punkty czarne) oraz w kulturze wielbarskiej i w grupie gustowskiej (punkty szare)

nad dolną Wisłą oraz stanowisk kultury bogaczewskiej z Mazur i Suwalszczyzny (Ryc. 6). Zasięg odmiany mazowieckiej jest nieco inny. Brak tych fibul na północno-zachodnim Mazowszu, nieco liczniej pojawiają się natomiast między Bzurą a Kamienną; dwa znaleziska pochodzą z terytorium kultury wielbarskiej. Ciekawa jest duża liczba zapinek odmiany mazowieckiej na cmentarzysku w Kołozębiu, zwłaszcza w świetle ich wyraźnie młodszej pozycji chronologicznej (Ryc. 7).

Zasięgi tych trzech typów fibul – oczkowatych serii pruskiej, mieszanych II/IV grupy Almgrena i późnych odmian zapinek silnie profilowanych – mogą mieć duże znaczenie dla interpretacji zjawisk natury kulturowej, i zapewne plemiennie-etnicznej, zachodzących na wschód od Wisły w fazie B₂ i na przełomie wczesnego i późnego okresu późnorzymskiego.

Wspominałem wyżej o specyficznej dla Radomskiego odmianie zapinek grupy II/IV Almgrena. W nieco

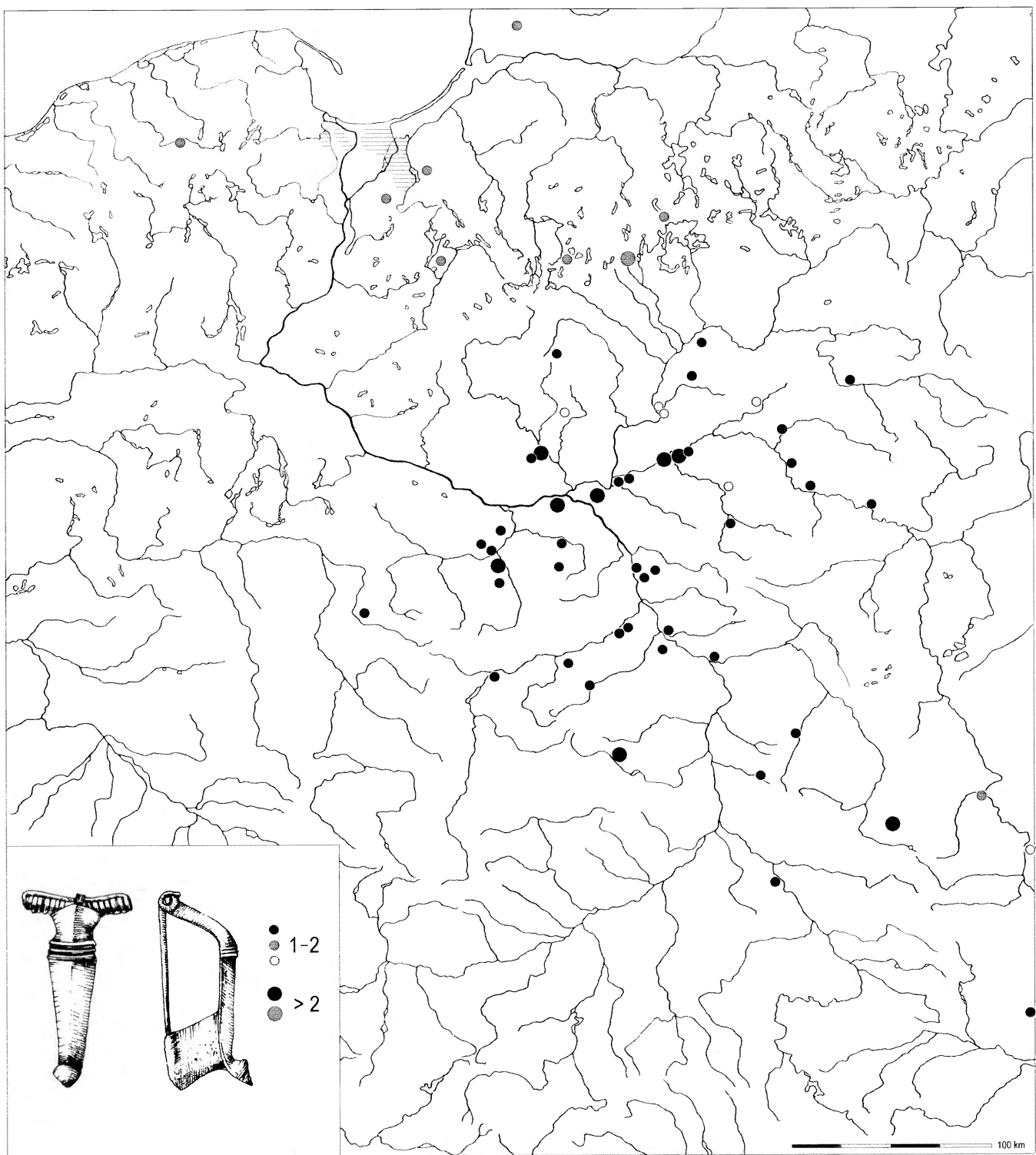
Ryc. 6. Zapinki trąbkowate odmiany 5. mazowieckiej w kulturze przeworskiej (punkty czarne), wielbarskiej i bogaczewskiej (punkty szare) oraz kulturowo nieokreślone (punkty puste). Wg T. Dąbrowskiej (1995), z uzupełnieniami

odmiana z grzebykiem, są zapewne miejscową, oryginalną adaptacją zapinek kapturkowych⁷, w przeciwieństwie do znanych z kilku stanowisk wiernych, żelaznych naśladownictw brązowych zapinek kapturkowych serii wschodniej⁸. Pojedynczo zapinki obu tych lokalnych odmian spotykane są też na prawym brzegu Wisły. Po obu stronach środkowej Wisły występują też, choć mniej licznie,

ciężkie, pozornie toporne zapinki żelazne innych typów – z płytkową główką 11. serii V grupy Almgrena, z grzebykiem na główce 8. serii V grupy, i z dwoma grzebykami 7. serii V grupy (Ryc. 8) – wykonane w tym samym stylu (Por. T. Dąbrowska 1972, s. 499, tabl. I:3,4; B. Balke 1976, s. 186nn., tabl. I:3, III:14,15, VII:2,5,9).

⁷ Nie należy ich natomiast łączyć, wbrew zdaniu M. Olędzkiego (1992; 1995), z żadnym konkretnym typem brązowych fibul kapturkowych, również typu Almgren 41.

⁸ Np. Kębłiny (W. Demetrykiewicz 1905, kol. 15, tabl. I:8), Modła, grób 14/84 (A. Grzymkowski 1996, s. 158, fot. na s. 162), Niedanowo, grób 242 (W. Ziemińska-Odojowa 1997), Częstków Polski, grób 19, Kleszewo, grób 200 (niepublikowane, badania mgr mgr Marii Kulisiewicz i Stefana Woydy).

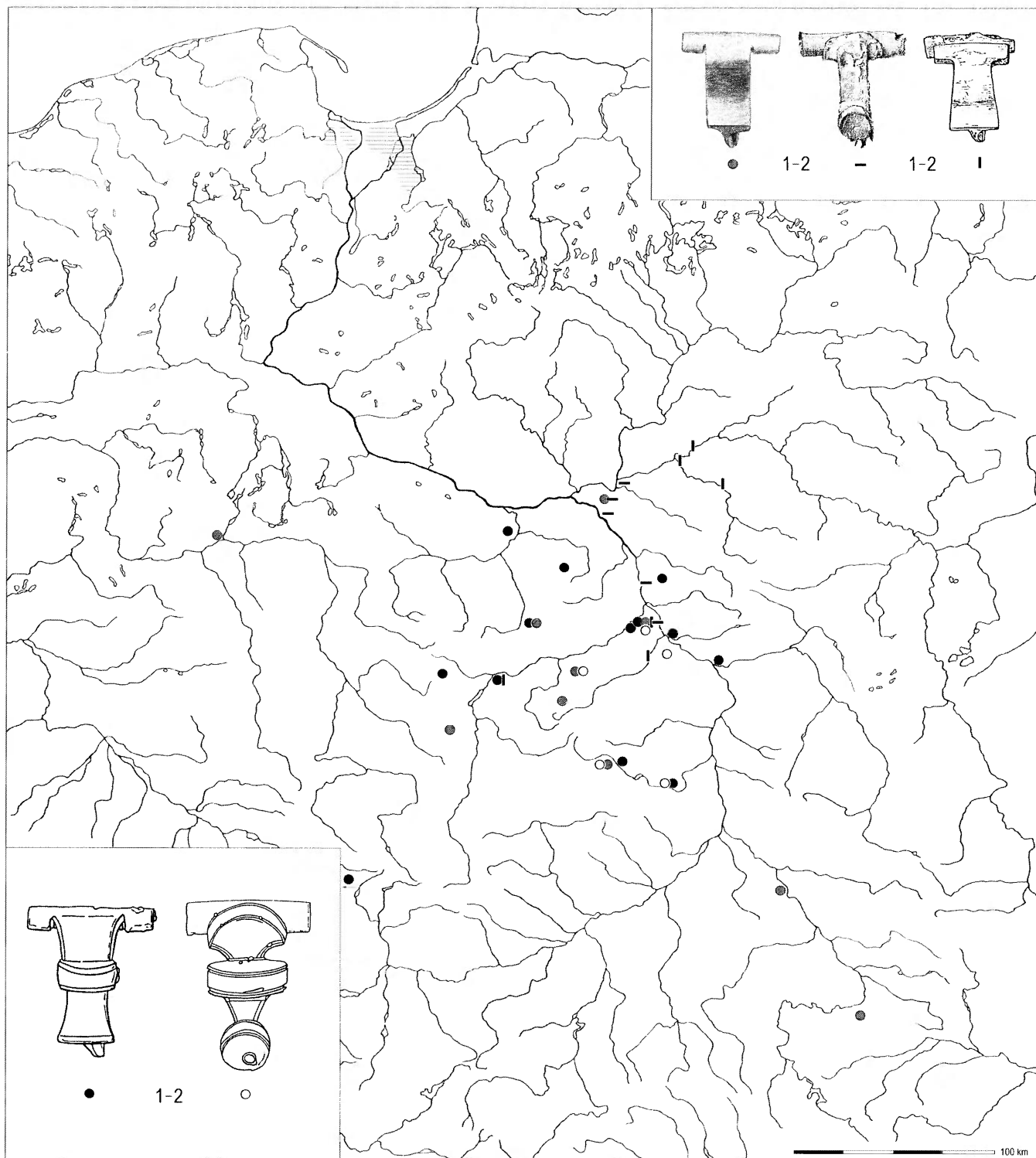
Ryc. 7. Zapinki silnie profilowane odmiany mazowieckiej w kulturze przeworskiej (czarne), wielbarskiej, bogaczewskiej i grupie masłomęckiej (szare) oraz kulturowo nieokreślone (puste). Wg T. Dąbrowskiej (1995), z uzupełnieniami

Ozdoby

Wisiory z różnych przedmiotów (kulki szklane, muszle, paciorki, pestki, żetony do gry, orzechy) opasanych taśmą brązową należą do charakterystycznych elementów kobiecego stroju wielbarskiego (E. Blume 1912, s. 95nn.; T. Dąbrowska 1981a, s. 49; T. Grabarczyk 1983, s. 21n.). Ze strefy wschodnioprzeworskiej znanych jest jednak co najmniej 19 okazów (Ryc. 9) – a pamiętać trzeba o dość przypadkowej możliwości przetrwania procesu

ciałopalenia przez te delikatne ozdoby w stanie umożliwiającym ich jednoznaczne zidentyfikowanie – z czego ponad połowa pochodzi z cmentarzyska w Kamieńczuku (T. Dąbrowska 1997, s. 85n.). Pozostałe rozproszone są dość równomiernie z wyłączeniem – jak dotychczas – skupienia ostrołęckiego i drohickiego. Wszystkie dobrze datowane egzemplarze pochodzą z fazy B₂.

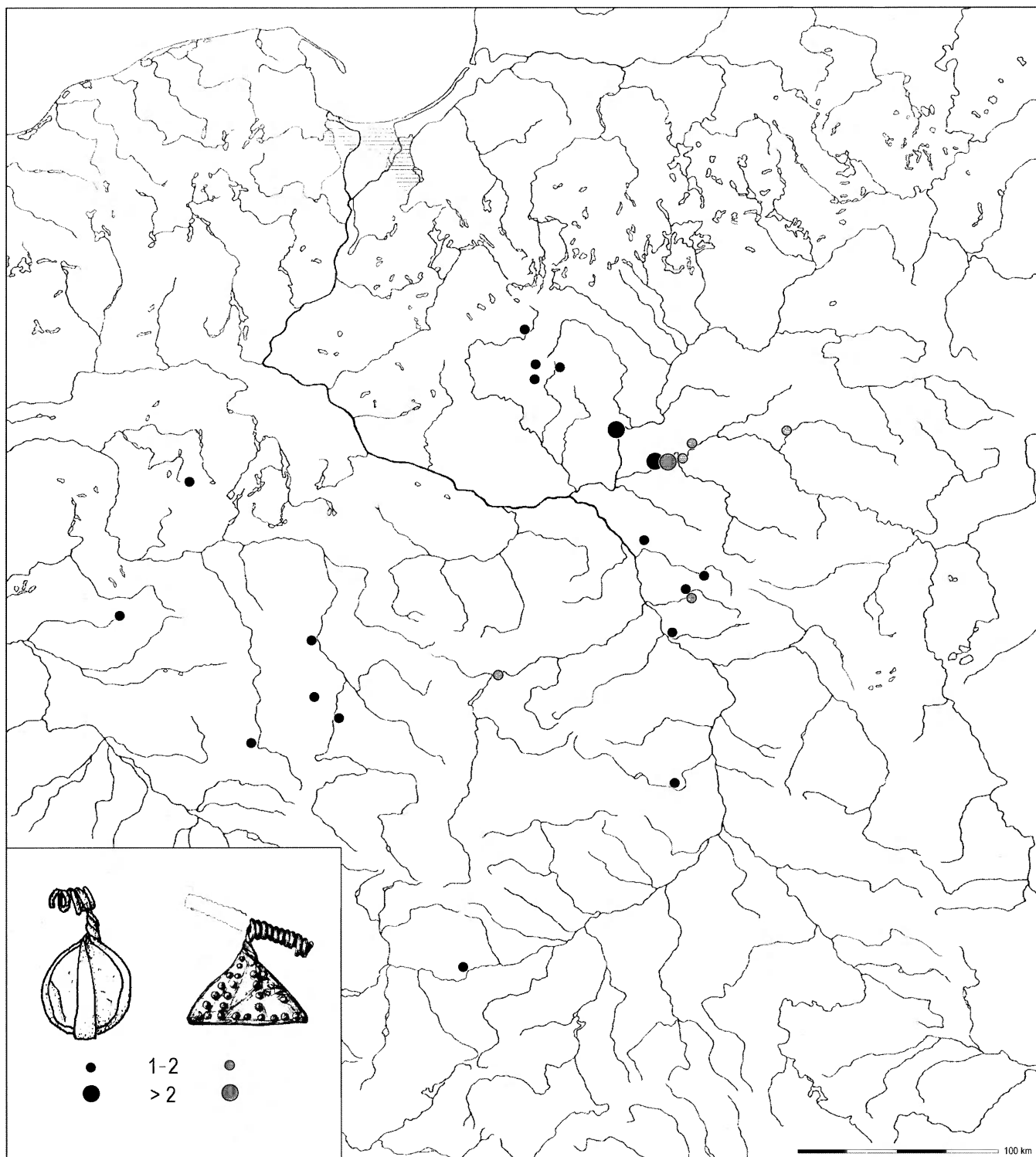
Na zachodzie kultury przeworskiej ich znaleziska są znacznie mniej liczne i stosunkowo rozproszone. Jednak właśnie z tych terenów pochodzi większość najstarszych

Ryc. 8. Lokalne odmiany żelaznych zapinek II i V grupy Almgrena, z cylinderkiem na sprężynkę

wisiorków opasanych, pewnie datowanych na fazę B₁: z grobu 74 z Krakowa–Kryspinowa (K. Godłowski 1976, s. 35, ryc. 4g–j), z grobu 63 z Siemianic (Z. Szembekówna 1915, s. 173, ryc. 40–44) i z grobu 291 z Wymysłowa (S. Jasnosz 1952, s. 196, ryc. 297), oraz zapewne z grobu 14 z Chmielowa Piaskowego (informacja mgr. T. Wichmanna). W świetle tych wczesnych znalezisk oraz dość licznych przeworskich wisiorków opasanych z fazy B₂ należy zastanowić się ponownie nad genezą tego typu wisiorków, jako że większość okazów wielbarskich pochodzi z zespołów z fazy B₂/C₁.

Specyficznie wschodnioprzeworską ozdobą są natomiast trójkątne wisiorki, wykonane z podwójnie złożonej blaszki brązowej gładkiej lub zdobione wytłaczanymi guzkami, z końcami zwiniętymi w sprężynkowy zaczep (Ryc. 9). Wisiorki te stanowią prawdopodobnie jakąś (uproszczoną?) odmianę wisiorków opasanych. Jedynе zachodnie znalezisko tego rodzaju ozdoby pochodzi z Cieblowic nad środkową Pilicą, skąd znane są też inne zabytki o charakterze wschodnioprzeworskim lub wielbarskim (J. Andrzejowski 1994a, s. 104, ryc. 11c; 1994b, ryc. 8).

Ryc. 9. Wisiorki opasane i trójkątne w kulturze przeworskiej w okresie wczesnorzymskim

Specyficznym elementem naszyjników są spiralki z drutu brązowego lub – wyjątkowo – srebrnego. Szczególnie ciekawy jest grób 78 z Garwolina, zawierający kilka takich skrętów (A. Niewęglowski 1991, s. 62, ryc. 45b; J. Andrzejowski 1992, s. 169). Pojawienie się tych ozdób w stroju wschodnioprzeworskim jest chyba rezultatem powiązań ze światem plemion zachodniobałtyjskich, gdzie należą one do lokalnego kanonu stroju (H. Moora 1938, s. 348nn.; W. Nowakowski 1983; M. Michelbertas 1986, s. 84nn.). Nie można jednak wykluczyć jakichś reminiscencji zarubinieckich (Ju. V. Kucharenko

1964, s. 40n.; E. V. Maksimov, I. P. Rusanova 1993, s. 30n.), zwłaszcza w świetle znalezisk, które łączyć można z tą kulturą lub późnozarusińskim horyzontem Rachny–Poćep–Ljuteż⁹, pochodzących ze wschodniej rubieży kultury przeworskiej, z Hryniewicz Wielkich (Z. Szmit 1922; J. Andrzejowski 1999), Cecel (J. Jaskanis 1996, s. 110), i kilku stanowisk z Lubelszczyzny (L. Gajewski, J. Gurba 1976; E. Banasiewicz 1989; 1990; A. Kokowski

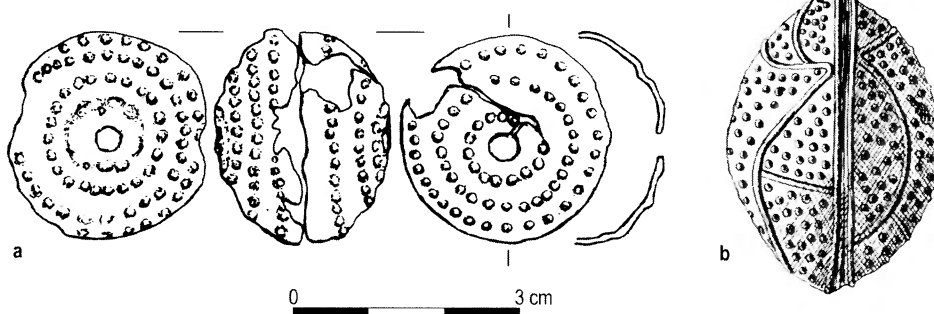
⁹ Na temat tzw. grup późno- czy post-zarusińskich zob. M. B. Ščukin 1986; 1994, s. 232nn.; M. B. Shchukin 1989, s. 302nn.; A. M. Oblomskij 1993.

1990; 1991a, s. 51nn.). Warto jednak zwrócić uwagę na materiały z cmentarzyska w Podwiesku, gdzie w dwóch grobach znaleziono spiralki z drutu złotego – jeden z nich datowany jest brązową zapinką późnolateńską odmiany N (J. Janikowski 1971, ryc. 4, s. 149). Interesujący jest też grób ze Szczytna, z pełniącymi tę funkcję sprężynkami zapinek oczkowatych serii pruskiej (K. Jażdżewski 1938), obrządek szkieletowy i inwentarz grobu wskazują tu bowiem na oddziaływanie wielbarskie. W przypadku tych ozdób liczyć się trzeba ze znacznie większą liczbą znalezisk, trudnych jednak do jednoznacznego zidentyfikowania.

Na kilku cmentarzyskach z międzyrzecza dolnego Bugu i Narwi oraz Wisły odkryto duże paciory brązowe, z pustych półkul zdobionych ornamentem rytym lub – podobnie jak wisiorki trójkątne opasane – wytłaczanymi guzkami (Ryc. 10). Paciory takie spotykane są w zespołach tzw. barokowego stylu wielbarskiego, np. w známym grobie ze Skowarcza (*Schönwarling*; R. Schindler 1938, s. 50, ryc. 3 i 5). Podobne paciory, jednak robione zwykle ze złotej lub srebrnej blachy, są bardzo częstym elementem naszyjników w zachodniej Skandynawii, głównie na Bornholmie (K. Andersson 1995, s. 50).

inkrustacji, inne – o znacznej masie – muszą być śladem większych przedmiotów. Na cmentarzysku w Nadkolu łączna waga srebra i złota (stopy i określone przedmioty) sięga 100 gram. Ilość tę – pamiętając, że nie chodzi tu o zapinki ani bransolety – uznać trzeba za dość znaczną. W dwóch grobach masa stopionego srebra była wyraźnie większa (około 21 g i około 40 g), co odpowiadać może masie bransolety lub 2–4 fibul (Por. T. Grabarczyk 1983, s. 40).

Podstawę kolii wschodnioprzeworskich stanowiły paciorki szklane. Obok licznych paciorków melonowatych z tzw. fajansu, zachowujących się najlepiej na nekropolach ciepłopalnych, bardzo często spotykane są – zwykle stopione lub skruszone – paciorki z wielobarwnego szkła. W Nadkolu wystąpiły w 35 grobach, w tym w kilku duże kolie z innymi ozdobami, podobnie w Kamieńczuku, w Gródku k/Wiązownej i na innych cmentarzyskach. Podobieństwo tych kolii do współczesnych naszyjników z terenu kultury wielbarskiej pozwala sądzić, że w skład kolii wschodnioprzeworskich wchodziły też pierwotnie paciorki lub wisiorki bursztynowe, z oczywistych przyczyn nie przetrwałe w zespołach grobowych.

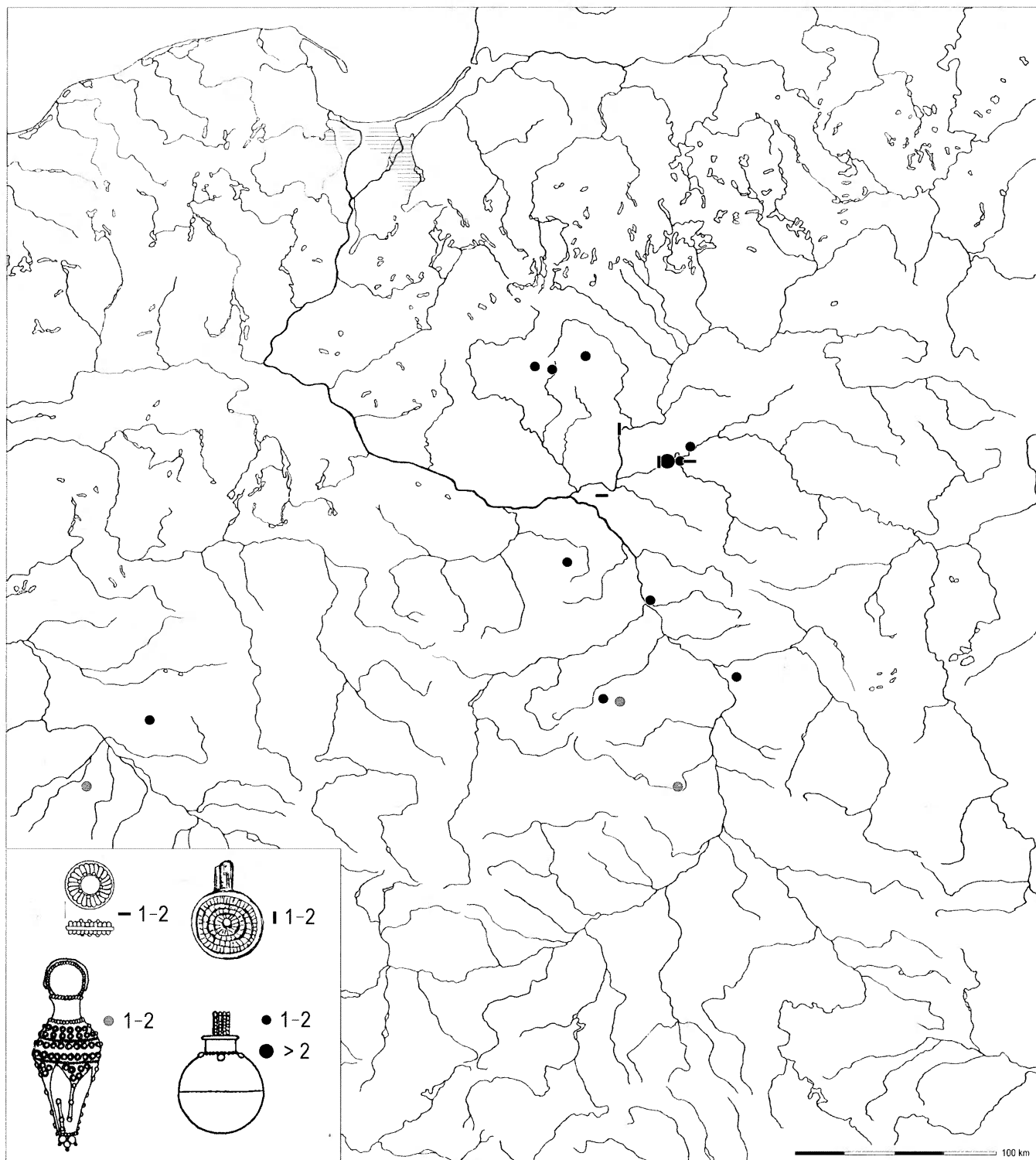
Ryc. 10. Kuliste paciory brązowe. Gródek, pow. Otwock (a), Skowarcz, pow. Pruszcz Gdański (b).
b – wg R. Schindlera (1938)

We wschodniej części kultury przeworskiej koncentrują się też wczesnorzymskie wisiorki złote i srebrne oraz srebrne paciorki filigranowe (Ryc. 11). Nie ma tu jednak żadnego pewnego wisiorka gruszkowatego, tak charakterystycznego dla kolii wielbarskich. Wszystkie okazy, które mogą być zidentyfikowane, należą do grupy wisiorków kulistych, ostatnio szczegółowo opracowanej przez Andrzeja Kokowskiego (1991b). Jedyne dwa przeworskie wisiorki gruszkowate znaleziono w Starym Zamku i w Chmielowie Piaskowym: pierwszy z nich w grobie z fazy B_{1a} (G. Domański 1992, s. 105, tabl. 3), drugi – z fazy B₂/C₁ (informacja śp. prof. K. Godłowskiego). Z Kamieńczuka pochodzi też srebrny wisiorek kapsułkowy zdobiony filigranem, zupełnie unikatowy w kulturze przeworskiej (K. Raddatz 1996, s. 247nn. i lista 1).

Wydaje się, że drobne ozdoby z kruszców występują we wschodnioprzeworskim stroju kobiecym znacznie liczniej, jednak ciepłopalny obrządek pogrzebowy skutecznie utrudnia ich rejestrację. Większość znalezisk ma postać stopionych bryłek, niemożliwych do identyfikacji. Niektóre bez wątplenia pochodzą z wytopionej

Ewidencja wielbarskim zapożyczeniem są klamerki esowate, w większości przypadków służące do spinięcia kolii. Większość z ponad 20 klamer z zespołów kultury przeworskiej pochodzi z jej wschodniej strefy (Ryc. 12), w tym aż 5 z cmentarzyska w Nadkolu. Kilka okazów jest zapewne importami wielbarskimi, jednak znaczna część to prawdopodobnie miejscowe naśladownictwa i adaptacje, wykonywane głównie z brązu, ale też z żelaza i srebra. Chronologia przeworskich klamer esowatych, pomijając egzemplarz z Zadowic z fazy A₂, zapewne import jastorfski lub oksywski, zamyka się zasadniczo w ramach fazy B₂ (J. Andrzejowski 1997a, s. 110nn., ryc. 8).

Zupełnie wyjątkowy charakter mają klamerki esowate występujące w roli złącza bliżej nie określonego skórzanego paska, należącego tak do stroju kobiecego, jak i męskiego. Klamerki te wykonywane były wyłącznie z żelaza i zaopatrywane w podwójne skuwki z nitami do przymocowania rzemienia. Morfologicznie należą do odmian A, C i D. Nie znana funkcja tego paska, a co za tym idzie niezbędny stopień wytrzymałości mechanicznej

Ryc. 11. Wisiorki srebrne i złote i srebrne paciorki filigranowe w kulturze przeworskiej

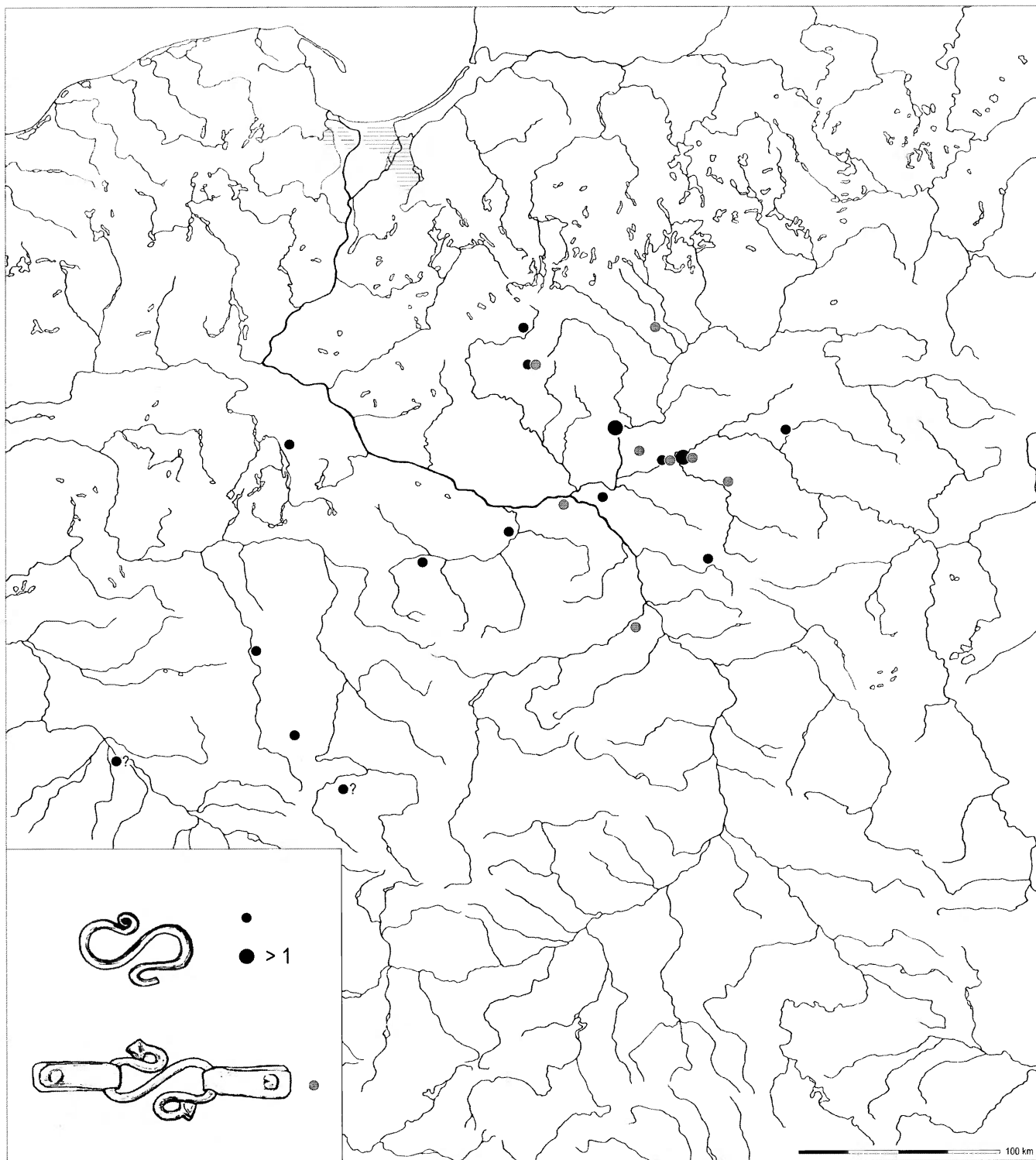
klamerek, nie pozwala odpowiedzieć, czy wyłączone zastosowanie żelaza do ich wyrobu wynika z przyczyn technologicznych, czy może stanowi ich swoiste, przeworskie piętno (Ryc. 12). Pięć takich klamerek pochodzi ze strefy wschodniej, dwie dalsze z cmentarzysk leżących na zachód od Wisły w jej bezpośrednim sąsiedztwie (J. Andrzejowski 1997a, s. 109n., ryc. 8).

Ozdobą wyraźnie różniącą modę kobietą strefy wschodnioprzeworskiej i pozostałych części tej kultury są bransolety. Zostały one ostatnio omówione dość

szczegółowo (J. Andrzejowski 1994b), ograniczę się tu tylko do kilku uwag. Przede wszystkim liczba bransolet wczesnorzymskich znalezionych na wschód od Wisły wielokrotnie przekracza liczbę odkrytych poza tą strefą (Ryc. 13). Bransolety sztabkowe występują tu od fazy B₁ po początek fazy B₂/C₁ i stanowią około 80% wszystkich wczesnorzymskich znalezisk z terenu kultury przeworskiej. W ogromnej większości brązowe, często zdobione są analogicznie do bransolet wielbarskich, często też występują parami, zgodnie z modą wielbarską. Z tej

strefy pochodzi też jedyne pewne znalezisko sztabkowej bransolety srebrnej (Pajewo–Szwelice grób 11a/69; PMA IV/323:132). W obrębie strefy wschodniej zaobserwować można jednak – na podstawie analizy dużych cmentarzysk – lokalne zróżnicowanie w nasileniu zwyczaju noszenia bransolet, o ile bowiem z Niedanowa, Modły, Kamieńczyka i Nadkolea pochodzi po kilkanaście egzemplarzy, to z innych dużych nekropoli znane są 1 lub 2 okazy (Łajski, Oblin, Kołoząb), bądź brak ich w ogóle (Opoka).

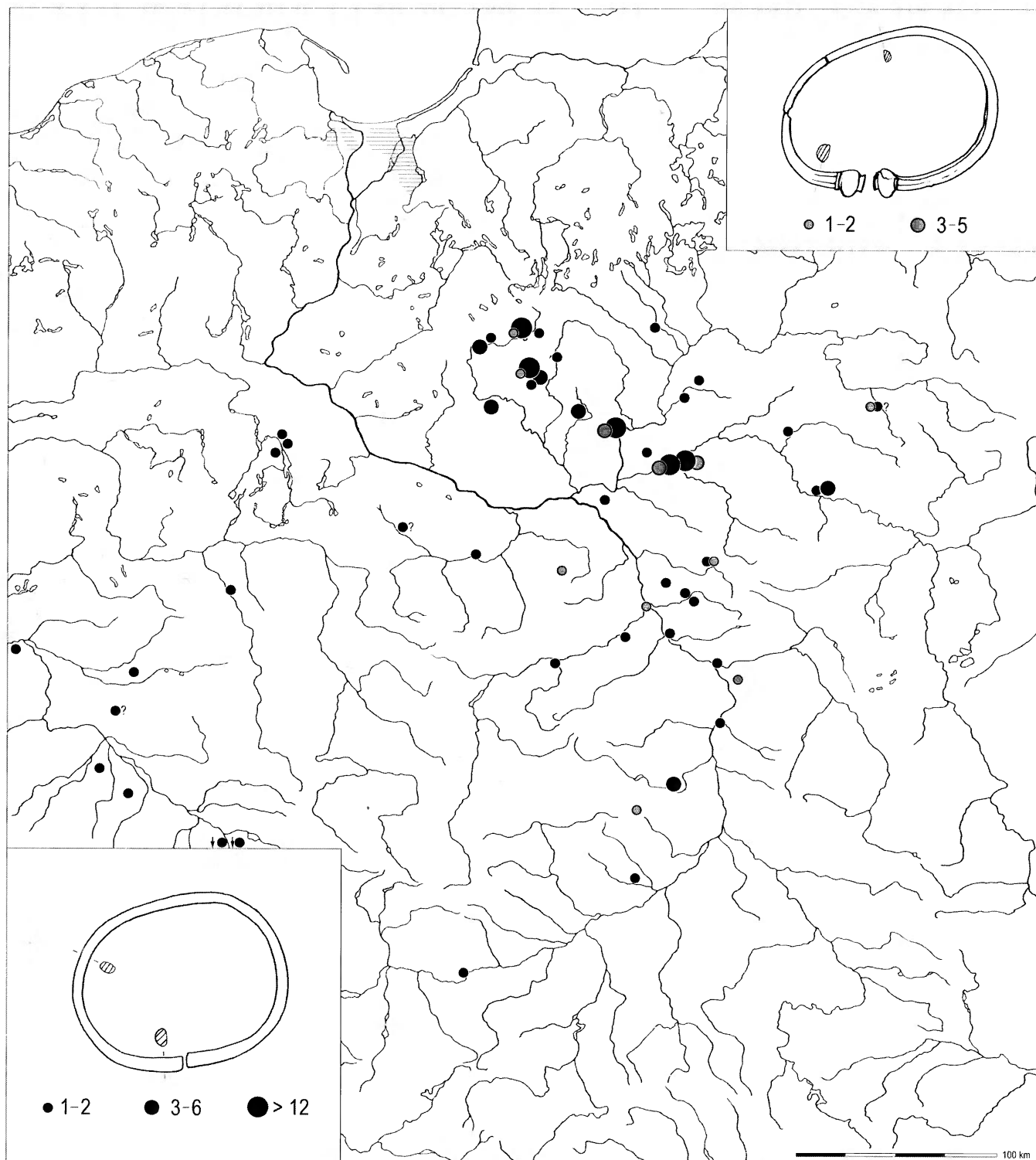
O pełnej adaptacji bransolet w kanonie mody wschodnioprzeworskiej już w fazie B₁ świadczy lokalny wariant tych ozdób, tzw. bransolety typu Kamieńczyk (Ryc. 13), wywodzący się z prostszych, wielbarskich form zakończonych kulkami (T. Dąbrowska 1981a, s. 48, ryc. 3c; J. Andrzejowski 1994b, s. 320n., ryc. 5–7a). Najstarsze okazy typu Kamieńczyk datowane są na młodsze stadium tej fazy, najpóźniejsze, o uproszczonym profilowaniu, można odnosić do schyłku fazy B₂. Z Opoki pochodzi jedyny żelazny okaz tego typu, wszystkie pozostałe zrobione są

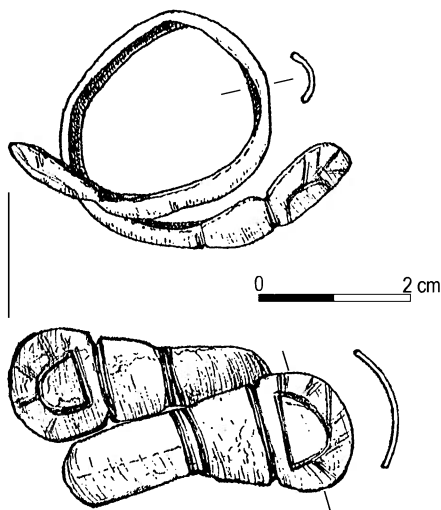
Ryc. 12. Klamerki esowate w kulturze przeworskiej

z brązu. Na wschodzie znaleziono też inne, rzadkie formy bransolet. Celtyckie (lub celto-dackie) korzenie ma bransoleta z otworami w kabłąku z Niedanowa, do której najbliższe analogie znaleziono w kilku zespołach najstarszego horyzontu kultury wielbarskiej z jej nadwiślańskiej strefy osadniczej. W Garwolinie odkryto fragment jedynej na terenie przeworskim węzowatej bransolety odmiany nadłabskiej, w Kamieńczuku ułamki bransolety taśmowej, pochodzącej zapewne z terenu kultury wielbarskiej (J. Andrzejowski 1994b, s. 323, ryc. 7b,c, 8b, 11c).

Dla tej ostatniej kultury niezwykle charakterystyczną formą są węzowate bransolety odmiany pomorskiej (T. Wójcik 1982; J. Andrzejowski 1994b). Ich rozprzestrzenienie na obszarze kultury przeworskiej jest dość równomierne a – co raczej zaskakuje w świetle zasięgów innych form pochodzenia wielbarskich – strefa wschodnia nie wyróżnia się w żaden wyraźny sposób. Pewną lokalną koncentrację bransolet węzowatych obserwujemy u ujścia Liwca do Bugu, kilka egzemplarzy młodszych odmian nie określonych jednoznacznie

Ryc. 13. Bransolety sztabkowe i typu Kamieńczuk w kulturze przeworskiej w okresie wczesnorzymskim

Ryc. 14. Cząstków Polski, pow. Nowy Dwór Mazowiecki, grób 78. Brązowa bransoleta „węzowata”

kulturowo (Ruska Wieś, Andrzejewo, Drohiczyń–Kozarówka) może być wiązanych tak z kulturą przeworską, jak i wielbarską. Ciekawym znaleziskiem jest żelazny egzemplarz odmiany IIB z Kołacza (J. Andrzejowski 1994b, ryc. 9b), wskazywać bowiem może na lokalne na próby pogodzenia nowej mody i tradycyjnie przeworskiego surowca – żelaza. Jedyne poza nią okazy żelaznych bransolet węzowatych pochodzą z wielbarskiej nekropoli w Odrach (T. Grabarczyk 1978, s. 139, ryc. 2B; 1983, s. 97) oraz z miejscowości Kvakovce we wschodniej Słowacji (odmiana III; M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala 1991, s. 135, tabl. I:5). Sądzę, że źródeł pochodzenia tych okazów, przynajmniej w zakresie inspiracji, szukać trzeba w warsztatach wschodnioprzeworskich. Pośrednio przemawia za tym i żelazna bransoleta typu Kamieńczyk z Opoki (E. Szarek-Waszkowska 1973, tabl. XLVIII:14; A. Kokowski 1991a, s. 105, ryc. 53d), i brązowa bransoleta tegoż typu z Półka, z kabłąkiem przewężonym na modłę węzowatych bransolet pomorskich (J. Andrzejowski 1994b, ryc. 6a.b). Równie interesująca jest niedawno odkryta na cmentarzysku w Cząstkowie miniaturowa, blaszana replika bransolet węzowatych¹⁰ (Ryc. 14). Wszystko to świadczyć może, mimo niewielkiej liczby odkrytych egzemplarzy, że bransolety węzowate mieściły się dobrze w stylu akceptowanym we wschodniej strefie kultury przeworskiej. Tymczasem okazy z zachodniej części tej kultury to niewątpliwie importy z terenu wielbarskiego lub wschodniej części kultury przeworskiej.

Ozdobami pojawiającymi się w strefie wschodniej z większym natężeniem, niż w innych częściach kultury przeworskiej, są szpile brązowe (Ryc. 15). Koncentrują się tutaj między dolną Wkrą a dolnym Bugiem

i spotykane są niemal wyłącznie w zespołach fazy B₂. Z tego też terenu znana jest jedyna szpila srebrna (Nadkole, grób 114). Na pozostałych obszarach kultury przeworskiej odkryto co prawda podobną liczbę szpil z brązu, jednak ich znaleziska są rozproszone i pochodzą z obu faz okresu wczesnorzymskiego.

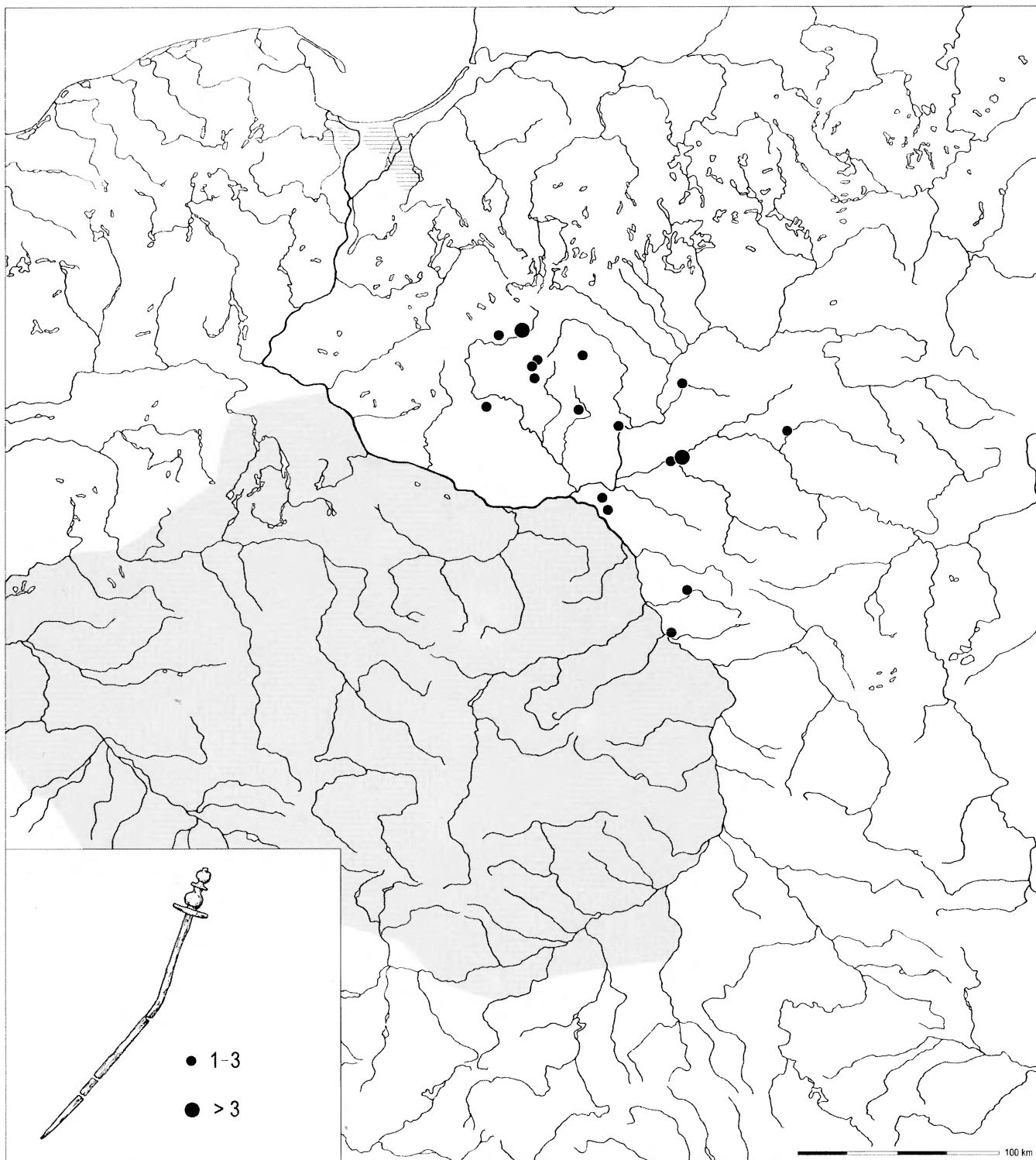
Wystrój pasa

Szczególną cechą pasów używanych we wschodniej strefie kultury przeworskiej jest duża liczba elementów brązowych – przede wszystkim chodzi tu o silnie profilowane zakończenia pasa i tzw. złącza ogniwkowe.

Silnie profilowane końcówki znane są łącznie ze wschodnią Małopolską, z 18 stanowisk w liczbie około 45 egzemplarzy. Porównywalna liczba (około 40 okazów) okuć silnie profilowanych pochodzi z zachodniej części kultury przeworskiej, przy czym – co ciekawe – brak ich niemal zupełnie w Polsce środkowej. Znaczna część znalezisk ze Śląska i zachodniej Wielkopolski należy jednak do grupy okuć stosunkowo małych i smukłych (R. Madyda 1977, s. 380nn.), których napływ można wiązać z wczesnym nurtem stylistycznym okresu rzymskiego; znane są one głównie z męskich grobów z fazy B₁. Podobne, delikatne końcówki pasa z zespołów z fazy B₁ na Mazowszu, zwłaszcza północnym, wydają się być wynikiem kontaktów z wielbarską strefą osadniczą nad dolną Wisłą. W fazie B₂ dominują natomiast dość masywne końcówki, zwykle o zredukowanym profilowaniu (R. Madyda 1977, s. 382); zdecydowana większość takich okuć pochodzi ze strefy wschodnioprzeworskiej, zarówno z grobów o wyposażeniu męskim, jak i kobiecym. Na zachodzie liczba tych okuć jest wyraźnie mniejsza (Ryc. 16).

Bardzo charakterystycznym elementem zestawu okuć pasa są brązowe złącza ogniwkowe, składające się z kółka, niekiedy profilowanego, zaopatrzonego w dwie lub jedną skuwkę do rzemienia (R. Madyda 1977, s. 388). Pojawiają się wyłącznie w zespołach z fazy B₂, zwykle w towarzystwie brązowych profilowanych końcówek i aplikacji pasa, czasem także brązowych sprzączek (R. Madyda-Legutko 1984). Zasięg występowania złączy ogniwkowych (Ryc. 17) i kontekst znalezisk dowodzą, że w tym okresie były typowym elementem wschodnioprzeworskiego pasa kobiecego. Jedyne pewne złącze tego rodzaju z zachodniej części kultury przeworskiej odkryto w Witaszewicach, w towarzystwie brązowej sprzączki i srebrnej klamarki esowatej (E. Kaszewska 1975, tabl. VIII). Podobne, lecz żelazne złącza znaleziono też w Zadowicach, razem z parą srebrnych fibul typu Almgren 123 (E. Kaszewska 1984, s. 65, ryc. 51a,b). Wspomniane wyżej aplikacje to najczęściej pojedyncze lub podwójne wąskie, prostokątne nakładki z cienkiej, gładkiej blaszki. Rzadziej pojawiają się okazy szersze, pokryte rytym i odciskany ornamentem, a także okucia większe i bogaciej zdobione.

¹⁰ W zespole z silnie profilowaną zapinką odmiany mazowieckiej. Na cmentarzysku znaleziono też m.in. fragment innej brązowej bransolety węzowatej, dwie inne zapinki brązowe odmiany mazowieckiej oraz żelazną klamkę esowatą ze skuwkami, co wskazuje na silne związki ze wschodnią strefą kultury przeworskiej. Niepublikowane badania mgr Marii Kuliszewicz, której dziękuję za zezwolenie na opublikowanie tej bransoletki.

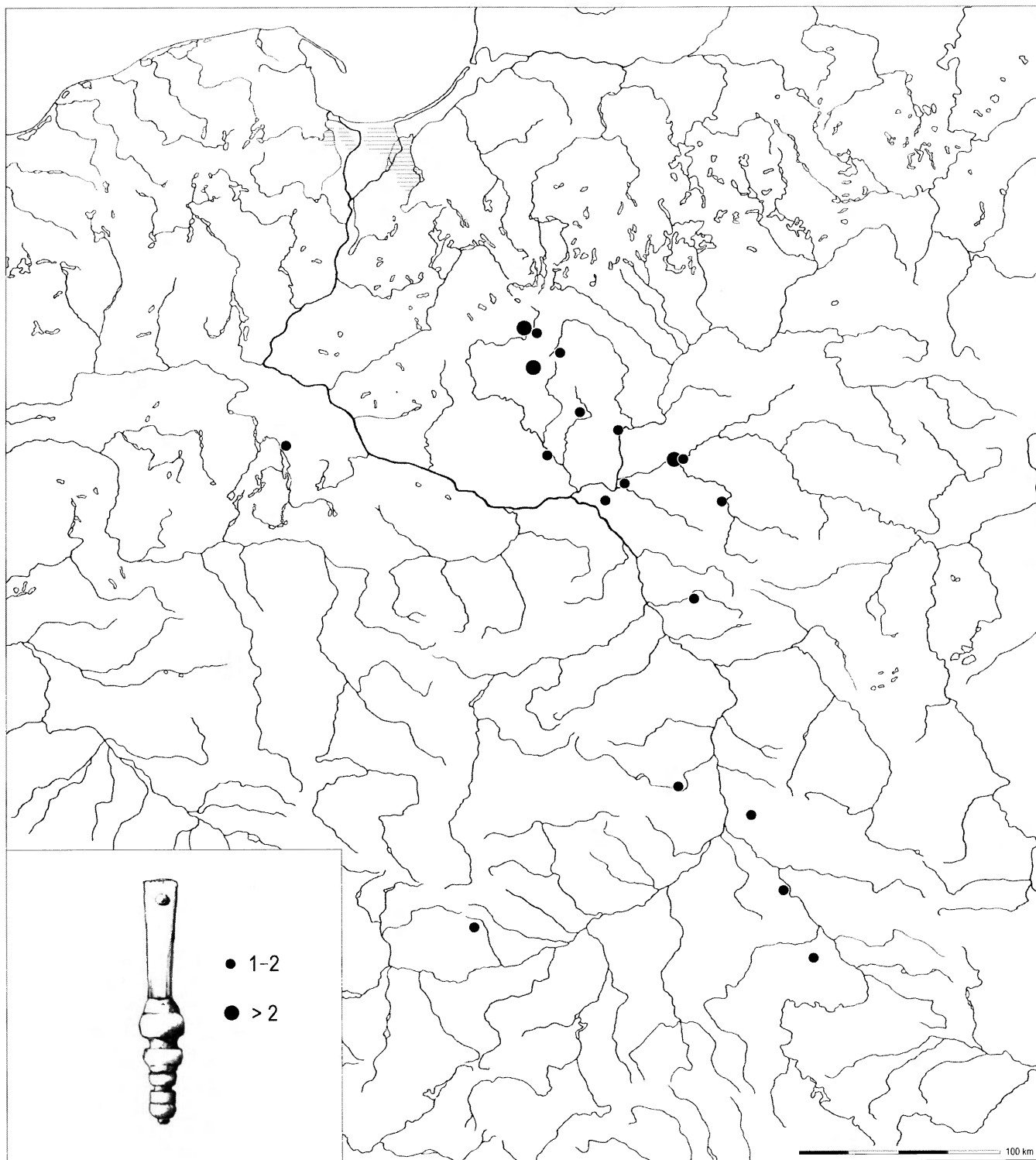

Ryc. 15. Szpile brązowe i srebrne we wschodniej części kultury przeworskiej

Wymienione elementy często pojawiają się w kombinacjach, tworzących cały, specyficzny wystrój pasa. Bogate garnitury okuć znane są z Kamieńczyka (groby 126 i 98), Nadkole (grób 40), Modły (grób 32/83), Kleszewa (grób 132), ale też innych cmentarzysk. Ten typ zestawu okuć odbiega od wystroju charakterystycznego dla zachodnich części kultury przeworskiej, jest natomiast podobny do współczesnych mu pasów kultury wielbarskiej (Por. R. Mady-

da-Legutko 1984; M. Tempelmann-Maczyńska 1989, s. 65nn.).

Z północnymi czy północno-zachodnimi powiązaniami liczyć się też trzeba w przypadku jedno- i dwuczęściowych żelaznych klamer do pasa. W zasadzie nieobecne w zachodniej części kultury przeworskiej, w jej wschodniej strefie znane są z kilkunastu egzemplarzy z północnego Mazowsza, znad dolnego Liwca i z zachodniej Lubelszczyzny (R. Madyda-Legutko 1990).

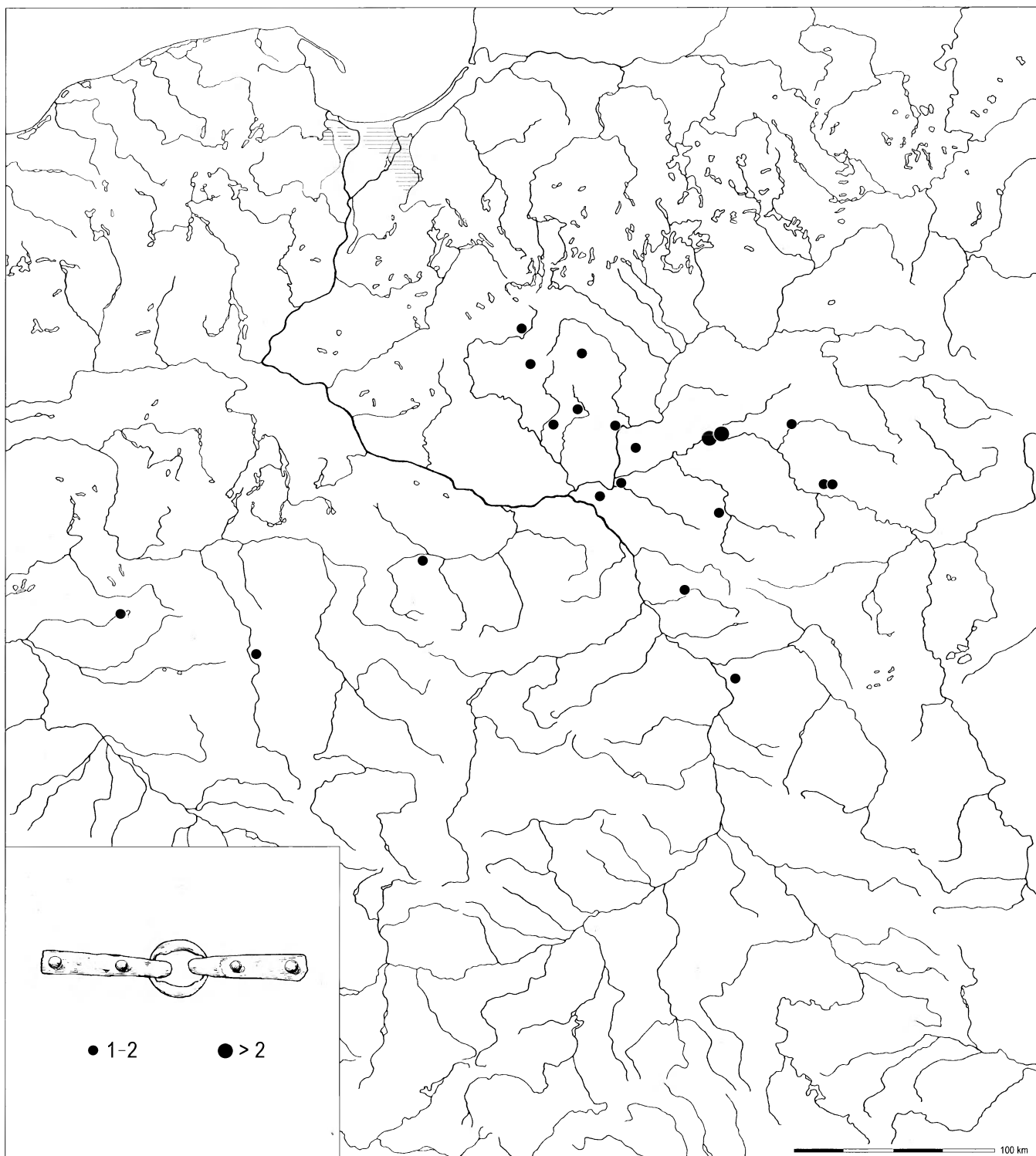

Ryc. 16. Duże brązowe okucia końca pasa o zredukowanym profilowaniu z okresu wczesnorzymskiego w kulturze przeworskiej

Uzbrojenie

Z uwagi na silną uniformizację uzbrojenia kultury przeworskiej trudno jest wychwycić ewentualne regionalizmy w tym zakresie (np. stosunkowo częste facetowanie tulejek grotów) bez bardzo szczegółowej analizy, w tym statystycznej, zespołu broni wschodnioprzeworskiej. Można jednak wskazać na pewne charakterystyczne elementy, które – mimo ogólnie niewielkiej liczby – koncentrują się właśnie na terenach na wschód od

Wisły. Chodzi tu np. o groty broni drzewcowej zdobione na liściu specyficznym motywem trójkątów wybijanych puncą, zwykle w tzw. układzie negatywowym (Ryc. 18a). Zdobienie to, na co zwrócili ostatnio uwagę Piotr Kaczanowski i Jakub Zaborowski (1988), zdumiewająco przypomina typowy wielbarski ornament wczesnorzymskiej ceramiki pól na przemian chropawaconych i gładkich, z dominującym motywem trójkąta (Ryc. 18b; por. R. Wołagiewicz 1993). Oczywiście nie jest możliwa odpowiedź, czy opisane groty są naśladow-

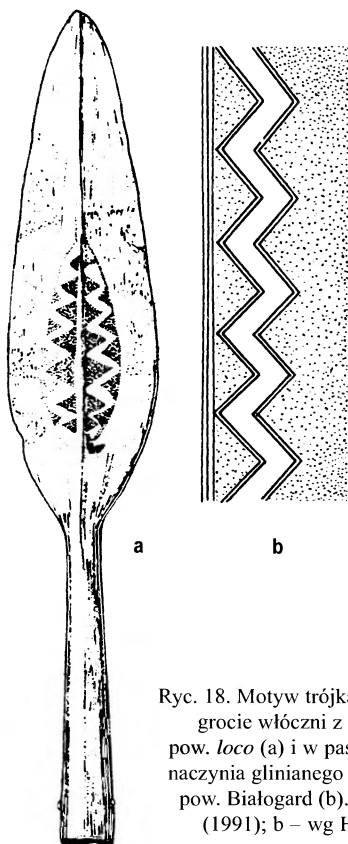

Ryc. 17. Złącza ogniwkowe pasów z okresu wczesnorzymskiego w kulturze przeworskiej

nictwem analogicznych grotów wielbarskich, czy też w jakimś stopniu twórczą adaptacją samego wzoru zdobniczego.

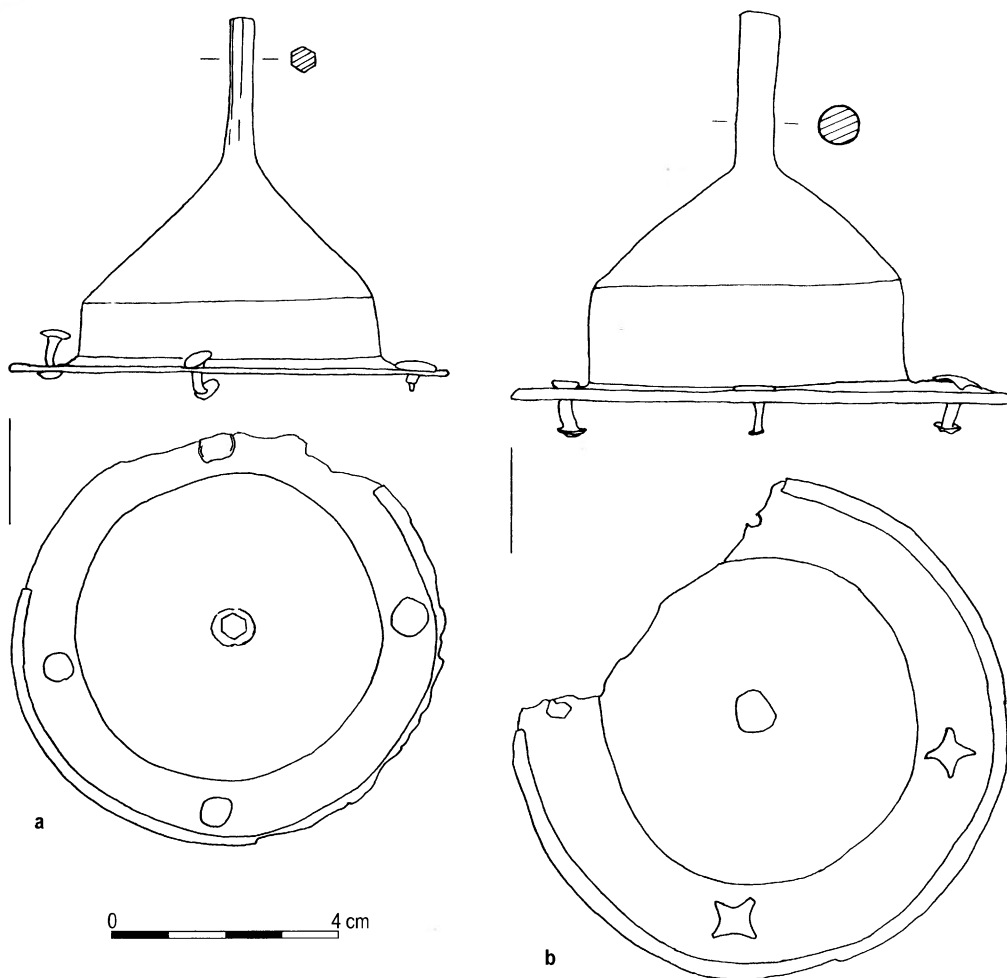
We wschodniej części kultury przeworskiej skupiają się znaleziska bardzo rzadkich żelaznych umb typu Jahn 7 z krawędzią kryzy okutą blachą brązową. Trzy okazy odkryto w Kamieńczuku (T. Dąbrowska 1981a, s. 49), jeden w sąsiednim Nadkolu. Kolejne umba okute brązem znane są z Gaci (informacja doc. dr. hab. Piotra Kaczanowskiego) oraz zapewne z Opoki i Pod-

łódowa (A. Kokowski 1986, s. 154). W zachodniej części kultury przeworskiej jedyne dotychczas znalezisko umba okutego brązem pochodzi z Jaksonowa (*Schwertern/Jackschönau*) na Dolnym Śląsku (Ch. Pescheck 1939, s. 322, ryc. 67). Adaptację zwyczaju okuwania krawędzi umb w środowisku kultury przeworskiej potwierdzają unikatowe umba okute żelazną blachą (Ryc. 19) – jedno znaleziono w Tuchlinie nad Bugiem (J. Głosik 1993, s. 226 n., ryc. 34b), nieopodal cmentarzysk w Kamieńczuku i Nadkolu, drugie pochodzi

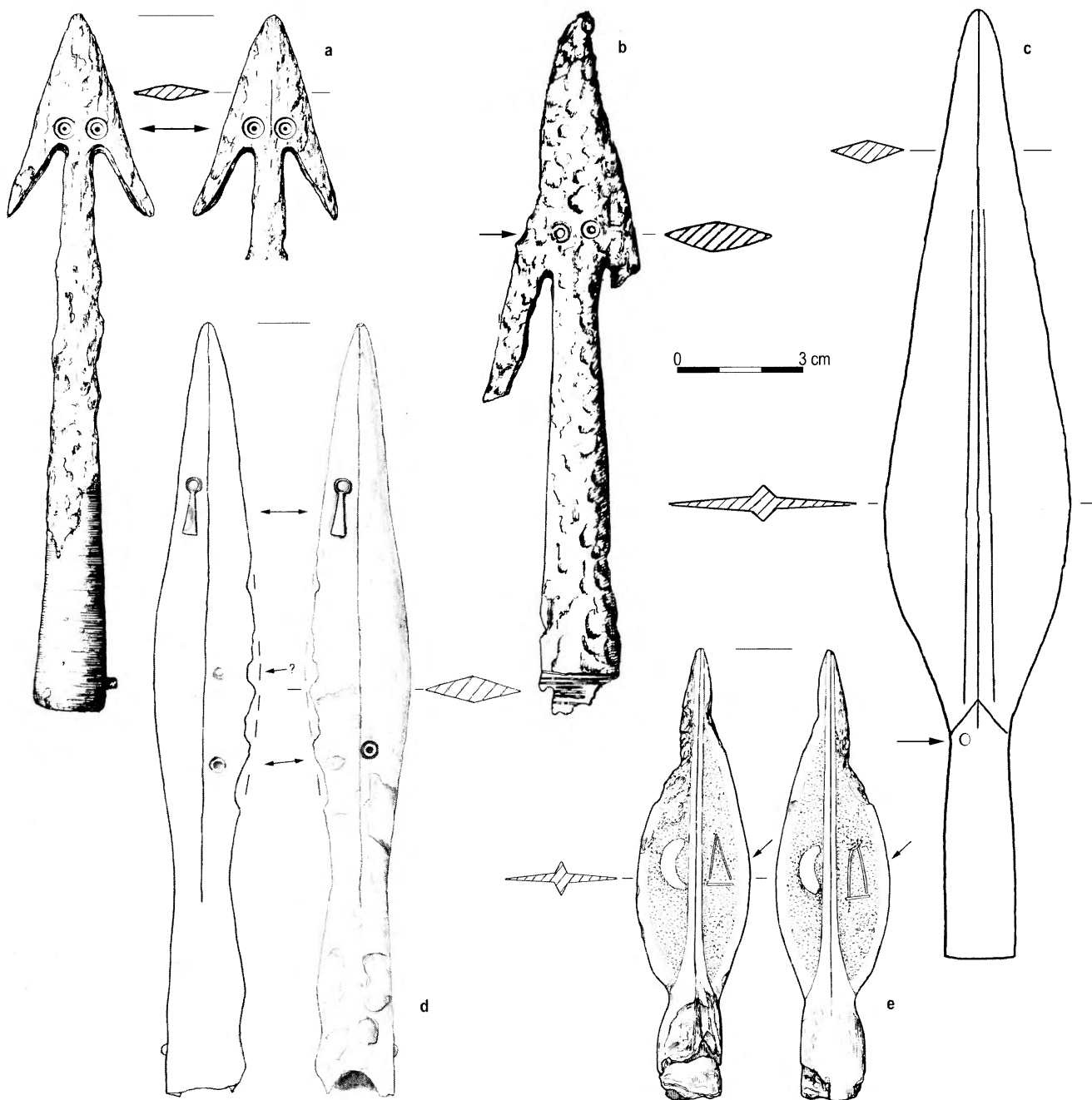

Ryc. 18. Motyw trójkątów na przeworskim żelaznym grocie włóczni z grobu 57 z Garwolina, pow. *loco* (a) i w paśmie ornamentu wielbarskiego naczynia glinianego z grobu 1 z Rzysszczewa, pow. Białogard (b). a – wg A. Niewęgłowskiego (1991); b – wg H. Machajewskiego (1982)

najprawdopodobniej z Wólki Łasieckiej na zachodnim Mazowszu (PMA, IV/212:1). Żelazne umba okuwane brązem są dość częste na obszarach nadłabskich i w zachodniej Skandynawii (N. Zieling 1989, s. 318 nn., mapa 11). W przypadku znalezisk wschodnioprzeworskich przypuszczać można, że są one importem lub naśladownictwem umb kultury wielbarskiej, bądź też liczyć się należy z jakąś formą pośrednictwa tej kultury w dotarciu zachodniego modelu na teren przeworski. Tezę tę potwierdzać może żelazne umbo typu Jahn 7a okute blaszką brązową znalezione w Chrystal'noe (*Wiekau*) na Sambii, w fazie B₂ silnie związanej z nadwiślańską strefą osadniczą kultury wielbarskiej (K. Radatz 1993, s. 166, ryc. 23:4; W. Nowakowski 1996, s. 98 nn.). Dość częste jest też na wschodzie mocowanie żelaznych umb i imaczy żelaznymi nitami z koszulkami z brązu lub nitami w całości brązowymi. W kilku przypadkach są to wysokie, kopulaste nity w układzie 3×3, co jest także charakterystyczne dla terenów nadłabskich i zachodniej Skandynawii (N. Zieling 1989, s. 265 nn., 303 n., mapa 7). Brązowe nity naparstkowe są najczęściej elementem umb typu Jahn 7b, dość rzadkich w kulturze przeworskiej, jednak z jej wschodniej strefy znanych z około 20 znalezisk.

Ryc. 19. Żelazne umba typu Jahn 7a okute na krawędziach blaszką żelazną. Tuchlin, pow. Wyszków (a); Wólka Łasiecka, pow. Skierniewice (b)

Ryc. 20. Żelazne grotty inkrustowane srebrem. K a m i e ń c z y k, pow. Wyszków, grób 301 (a), grób 196 (b); K r u p i c e, pow. Siemiatycze, grób 43 (c); G l i n k i, pow. Otwock, grób 1/1962 (d); N a d k o l e, pow. Węgrów, grób 4 (e). a, b – wg T. Dąbrowskiej (1997)

Ciekawe jest też, że ze strefy wschodnioprzeworskiej pochodzi większość najstarszych przeworskich grotów inkrustowanych (por. P. Kaczanowski 1988): grot z grobu 301 z Kamieńczyka (Ryc. 20a) datowany jest na fazę A_3 , dwa pozostałe – z grobu 4 Nadkole (Ryc. 20e) i z grobu 1/1962 z Glinek (Ryc. 20d) – na fazę B_{2a} . Na starsze stadium fazy B_2 datowane są też dwa dalsze grotty ze srebrną inkrustacją znalezione w tej strefie: z grobu 43 w Krupicach¹¹ (Ryc. 20c) i z grobu 196 z Kamieńczyka (Ryc. 20b). Interesujące, że nietypowy dla kultury przeworskiej grot z Nadkole jest bardzo podobny do bogato inkrustowanego grotu z Espe na Fionii, z zespołu z fazy B_1 (E. Nikolajsen 1986, ryc. 616:2).

¹¹ Niepublikowane badania dr. Jana Jaskanisa, któremu dziękuję za udostępnienie tych materiałów.

Ceramika

Bliższa charakterystyka ceramiki będzie możliwa dopiero po opublikowaniu dłuższych serii materiałów z różnych regionów omawianej strefy. Poniższe uwagi muszą mieć, siłą rzeczy, charakter zupełnie wrywkowy. Chcę zwrócić jedynie uwagę na pewne elementy, nie uwzględniam tu natomiast specyfiki lokalnej, widocznej zwłaszcza w ceramice nidzickiego skupienia osadniczego.

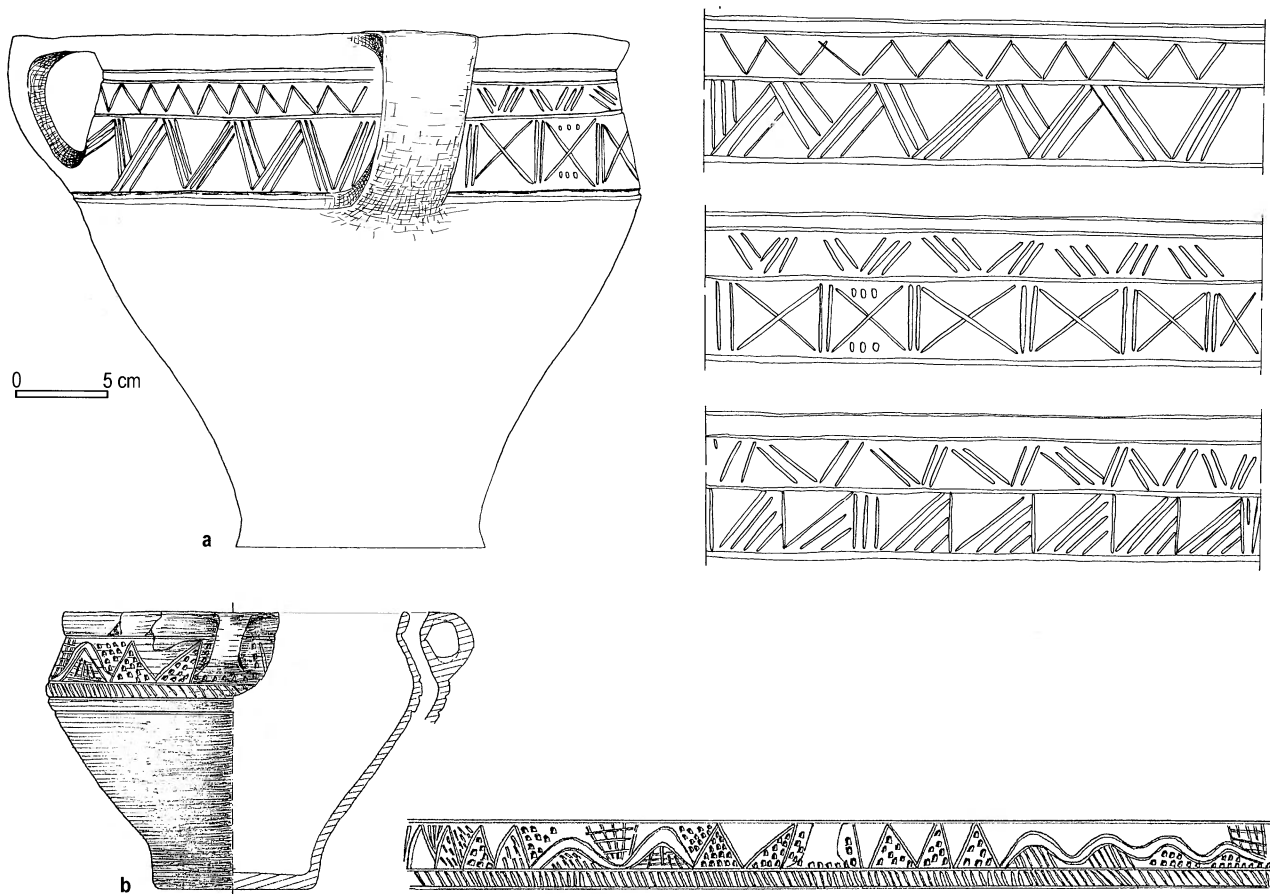
Wydaje się, że wśród popielnic z nekropoli wschodnioprzeworskich w fazie B_2 znaczny, jeśli nie przeważający udział mają duże, czarne naczynia o dwustożkowatym lub łagodnie zaokrąglonym brzuścu, z największą wydutością w $2/3$ wysokości naczynia, zwykle jedno- lub

trójuche. Popielnice jajowate lub esowate o brunatnej lub piaskowej powierzchni są wyraźnie mniej liczne. W Nadkolu na około 70 popielnic czarnych przypada około 30 brunatnych lub piaskowych, w tym nich jedynie 5–8 esowatych lub zbliżonych. Podobne są proporcje obu grup popielnic w Kamieńczuku i Łajskach. Zupełnie inaczej relacje te wyglądają natomiast na cmentarzyskach zachodnich, np. w Młodzikowie (A. Dymaczewski 1958), gdzie wyraźnie przeważają brunatne, grubościennie popielnice baniaste i esowate. Na podstawie chronologii dużych cmentarzysk oraz datowania najmłodszego horyzontu kultury przeworskiej na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu na fazę B_2/C_1 – C_{1a} można przyjąć, że nikły udział form esowatych jest tu przede wszystkim wyrazem specyfiki inwentarza ceramicznego strefy wschodnioprevorskiej. Może to pośrednio potwierdzać położone na prawym brzegu Wisły cmentarzysko z faz A_2 – B_2/C_1 w Oblinie, gdzie zanotowano przewagę popielnic jajowatych i esowatych, stanowisko to wykazuje bowiem dość wyraźne nawiązania do nekropoli przeworskich znad Pilicy.

Wśród czarnych popielnic dwustożkowatych wyróżnia się szczególna odmiana, jaką jest duża, trójucha waza o ostrym załomie brzuśca. Naczynia takie występują stosunkowo licznie na całym obszarze wschodnioprevorskim, jednak z wyłączeniem obszaru nidzickiego i skupienia w rejonie Mławy. Bardzo częste są na du-

żych cmentarzyskach nad Liwcem, dolnym Bugiem i Narwią – w Łajskach, Kamieńczuku i Nadkolu. Na tym ostatnim stanowisku wazy trójuche stanowią około 30% wszystkich czarnych popielnic, w Łajskach odsetek ten może być jeszcze wyższy. Zaopatrywanie wczesnorzymskich naczyń grobowych w trzy ucha jest zresztą zjawiskiem dość powszechnym na wschodzie, w przeciwieństwie do cmentarzysk położonych na zachód od Wisły, gdzie popielnice trójuche stanowią zwykle niewielkie marginesy.

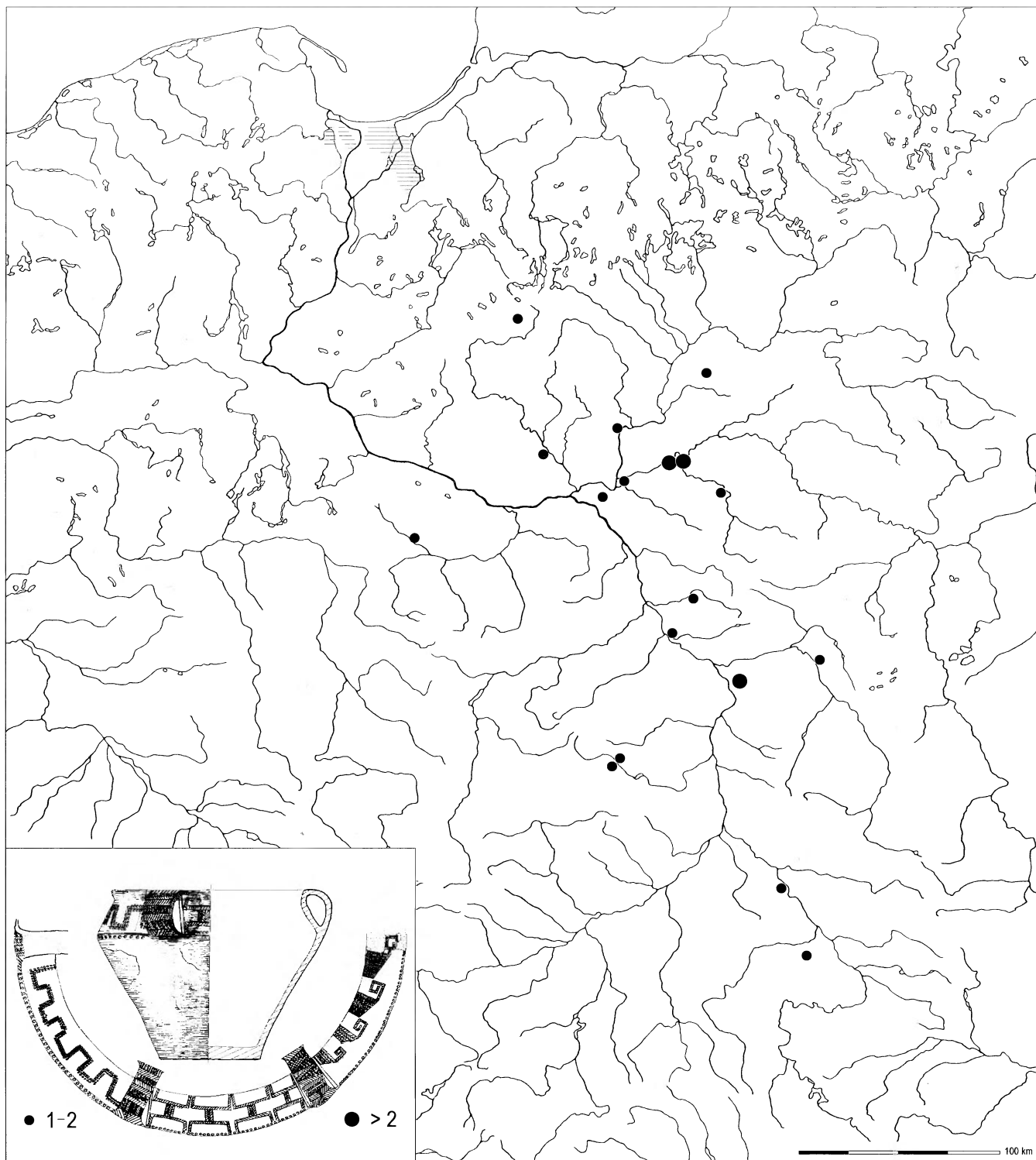
Innym ciekawym elementem jest bogata ornamentyka popielnic, często szerokopasmowa o zróżnicowanym, wielowątkowym układzie motywów zdobniczych (T. Dąbrowska 1995b; 1996). Specyficzną postać tego zdobienia stanowi ornament trójstrefowy, występujący niemal wyłącznie na dużych, trójuchych wazach dwustożkowatych, gdzie między każdą parą uch szerokie pasmo zdobienia ma wyraźnie odmienny zestaw motywów (Ryc. 21a), czasem o układzie tak skomplikowanym, że sugerującym wręcz rodzaj narracji. Naczynia tego typu znane są, z trzema wyjątkami, wyłącznie z terenów wschodnich, od Kleszewa na północy po Kopki i Gać na południu, przy czym z Kamieńczuka, Nadkola i Opolki pochodzi po kilka egzemplarzy (Ryc. 22). Interesujące jest tu znalezisko z Oblina, gdzie typowy ornament trójstrefowy pokrywa brzusiec popielnicy jedno-uchej. Takie zdobienie znamy też ze Sławki Wielkiej

Ryc. 21. Trójucha popielnica wazowata zdobiona ornamentem strefowym z Opolki, pow. Puławy, grób 95 (a) i popielnica z ornamentem „narracyjnym” z Nadkola, pow. Węgrów, grób 107 (b). a – wg M. Stasiak (1994)

(*Gr. Schläffen*) z rejonu Nidzicy, z typowego dla tego obszaru naczynia o baniastym brzuścu, lecz zaopatrzonego w trzy pseudoucha – ornament umieszczony jest nie pomiędzy uchami, lecz na największej wydatości brzuśca (F. E. Peiser 1909, s. 324 nn., ryc. 195 n.). Grób II ze Sławki Wielkiej datowany jest zapinką 7. serii V grupy Almgrena i może mieć istotne znaczenie dla interpretacji genezy omawianego ornamentu. Równie ciekawe naczynie znane jest z Pajewa–Szwelic, z grobu 5/68 z żelazną zapinką odmiany N z ażurową

nóżką (PMA, IV/323). Dwuucha przysadzista waza zdobiona jest szerokim pasmem ornamentu w dwóch strefach o różnych motywach. Na związki bogatych, szerokopasmowych zdobień wczesnorzymskiej ceramiki przeworskiej z ornamentyką kultury oksywskiej wskazywał już dawniej Jerzy Okulicz – filiacje te widać zresztą najwyraźniej wśród ceramiki tzw. grupy nidzickiej (J. Okulicz 1983, s. 172 nn.). Z drugiej strony podobne bogate pasma ornamentacyjne znane są z wczesnorzymskiej ceramiki kultury wielbarskiej, zwłaszcza waz

Ryc. 22. Wczesnorzymskie naczynia zdobione ornamentem trójstrefowym w kulturze przeworskiej

grupy IV i situl grupy V wg Schindlera/Wołągiewicza (R. Wołągiewicz 1993). Tak więc pojawienie się ornamentu trójstrefowego na typowo przeworskich wazach dwustożkowych może być końcowym efektem adaptacji tych dwóch wzorców – późnooksywskiego, czytelnego na północnym Mazowszu jeszcze przez całą fazę B₁, i wczesnego stylu wielbarskiego z fazy B₂. Ornament strefowy przybiera też postać szerokiego pasma o ciągłej „narracji”, gdzie wydzielenie odrębnych stref zdobienia nie jest możliwe. Zdobienie takie spotykane jest najczęściej na naczyniach o łagodnym załomie brzusca, jedno- lub bezuchych (Ryc. 21b).

Z kulturą wielbarską wiązać też trzeba ucha o rozbudowanych, plastycznych podstawach, czego piękny przykład daje dwustożkowa popielnica z Kamieńczyka z uchem opartym na falujących „włosach” (T. Dąbrowska 1981a, ryc. 2a), ucha wsparte na dookólnych listwach plastycznych oraz wywodzące się z nich ucha oparte o krótkie, poziome listwy, występujące w strefie wschodniej dość licznie już od schyłku fazy B₁ (Por. J. Okulicz 1983; R. Wołągiewicz 1993).

Obrządek pogrzebowy

Na marginesie uwag dotyczących ceramiki grobowej warto zwrócić uwagę na sugerowaną parokrotnie (Np. A. Niewęglowski 1981, s. 52 nn.) przewagę grobów popielnicowych nad jamowymi na cmentarzyskach wschodnioprzeworskich. Pogląd ten jest z oczywistych przyczyn trudny do weryfikacji. Niewątpliwie na kilku cmentarzyskach to zjawisko występuje, na innych jednak, zwłaszcza w północno-zachodniej części tej strefy, dominować się zdają groby bez popielnic ceramicznych, np. w Kołożebyu czy w Modle. Różnice mikroregionalne pomiędzy poszczególnymi skupieniami osadniczymi mogą być w tym zakresie dość znaczne. Brak pełnych publikacji wielu dużych cmentarzysk uniemożliwia jednak – co oczywiste – możliwość bliższego przeanalizowania tego problemu.

Lokalną adaptacją obyczajów wielbarskich zdaje się też być brak broni we wczesnorzymskich grobach skupienia nidzickiego i – choć nie tak całkowity – skupienia mławskiego (J. Okulicz 1965; 1983; K. Godłowski 1985, s. 50 n., 64 nn.). Na pozostałych obszarach wschodnioprzeworskich męskie pochówki z bronią nie odstają od standardu ogólnoprzeworskiego.

Bardzo ciekawym zjawiskiem, choć niezwykle trudnym do interpretacji, jest obecność na dość licznych nekropolach północnego i wschodniego Mazowsza różnego rodzaju konstrukcji kamiennych, w tym często ich rozbudowanych układów, związanych bezpośrednio bądź pośrednio z obiektami grobowymi (J. Okulicz 1970, s. 434 nn.). Konstrukcje takie pojawiają się niewątpliwie już w fazie B₁ i trwają przez całą fazę B₂, większość z nich nie była jednak nigdy badana. U schyłku istnienia wschodniej strefy kultury przeworskiej, tj. w fazach B_{2c}–B_{2/C_{1a}}, rośnie odsetek ubogo wyposażonych pochówków jamowych, co jest także typowe dla najstar-

szego horyzontu cmentarzysk wielbarskich w tej strefie (Por. T. Dąbrowska 1981a, s. 55).

Zakończenie

Przedstawione wyżej aspekty kulturowej charakterystyki obszarów wschodnioprzeworskich oraz rezultaty opublikowanych dotychczas opracowań dotyczących tych terenów skłaniają do sformułowania kilku wniosków ogólnych. Dowodzą one przede wszystkim, że wschodnia część kultury przeworskiej wykazuje we wczesnym okresie wpływów rzymskich istotne różnice w stosunku do zachodnich obszarów tej kultury, przy czym zjawisko to jest wyraźnie czytelne począwszy od schyłku fazy B₁ i nasila się w fazie następnej. Na obecnym etapie badań odrębność obszarów wschodnich wyraża się przede wszystkim w swoistym dla nich zestawie części stroju i ozdób, z charakterystycznym bardzo dużym udziałem brązu i znaczącą obecnością szlachetnych kruszców. Specyfika tych terenów zaznacza się też w innych dziedzinach, tak w zakresie kultury materialnej, jak duchowej, jakkolwiek możliwość prowadzenia bliższych analiz ograniczona jest tu stopniem publikacji materiałowych.

Źródeł szeroko rozumianego stylu wschodnioprzeworskiego upatrywać trzeba w połączeniu cech typowo przeworskich z elementami zewnętrznymi, przede wszystkim wielbarskimi, ale też zachodnioskandynawskimi i nadłabskimi oraz bałtyjskimi¹². Oddziaływania wielbarskie we wschodniej części kultury przeworskiej wyrażają się poprzez importy przedmiotowe, głównie jednak przez dość powszechną adaptację wzorów wielbarskich, gdy w jej części zachodniej przejawiają się niemal wyłącznie jako importy (pomijając może pogranicze kulturowe w Wielkopolsce i na Kujawach; por. H. Machajewski 1980; J. Bednarczyk 1987).

Cechy charakterystyczne dla lokalnego odłamu kultury przeworskiej koncentrują się wyraźnie od skupienia nidzickiego i ostrołęckiego na północy, przez skupienie drohicke i łuk Bugu na wschodzie po silny ośrodek osadniczy między Liwcem, Bugiem i Wilgą na południu (Por. ryc. 1). Ten właśnie wyróżniający się obszar nazywam w okresie wczesnorzymskim *wschodnią strefą kultury przeworskiej* dla podkreślenia, że nie mamy w jego przypadku do czynienia z grupą kulturową, lecz z zespołem zjawisk w obrębie jednolitej kultury przeworskiej. Rozprzestrzenienie charakterystycznych cech wschodnioprzeworskich wskazuje na pewne lokalne odmienności mody i zwyczajów w poszczególnych skupiskach osadniczych tej strefy.

Elementy wschodnioprzeworskie obecne są także na zachodniej Lubelszczyźnie, zwłaszcza na stanowiskach położonych wzdłuż Wisły, oraz na ograniczonym obszarze na zachód od Wisły, w Radomskim i Kieleckim, gdzie wytworzyły się także lokalne, specyficzne elementy kultury materialnej. Lubelszczyzna

¹² Na temat powiązań przeworsko-bałtyjskich zob. np. T. Dąbrowska 1991; W. Nowakowski 1994.

i wschodnia Małopolska stanowią swego rodzaju kresy kultury przeworskiej (w znaczeniu nadanym temu terminowi przez Ryszarda Wołągiewicza), gdzie mieszają się różne elementy: lokalne, zachodnie i wschodnioprzeworskie.

Charakter specyfiki wschodniej strefy kultury przeworskiej pozwala przypuszczać, że wewnętrzne powiązania mieszkańców tej strefy mogły opierać się na ich plemiennej odrębności od ludów innych części kultury przeworskiej, z którymi jednak tworzyły one wspólnotę etniczną wyższego rzędu; wyróżniający strój, czy choćby pewne jego elementy, są ważnym przejawem takiej samoidentyfikacji. Podobieństwa strefy wschodnioprzeworskiej i lubowidzkiej fazy kultury wielbarskiej mogą sugerować podobny na obu terenach rytm zmian stylistycznych, który powinien znajdować odzwierciedlenie w chronologii względnej. Wskazywano już na dłuższe na wschodzie trwanie wyznaczników starszego stadium fazy B₂, częsta jest też konieczność odwoływania się przy datowaniu poszczególnych zespołów grobowych z cmentarzysk wschodnioprzeworskich do periodyzacji kultury wielbarskiej (T. Dąbrowska 1981a; K. Godłowski 1995, s. 62).

Rozprzestrzenianie się w fazach B₂ i B₂/C₁–C_{1a} cech wschodnich na – ogólnie – południe i zachód jest chyba wynikiem przesunięć ludnościowych pozostających w związku ze stopniową wielbaryzacją strefy wschodnioprzeworskiej i wreszcie pełną zmianą kulturową na tym obszarze (Por. T. Dąbrowska 1981a; 1981b; K. Godłowski 1985, s. 67 nn.; 1986; J. Andrzejowski 1989). Płynny i stopniowy charakter tej zmiany jest bez wątpienia rezultatem uprzednich silnych związków obu jednostek. Pewne cechy wczesnej fazy kultury wielbarskiej na nowo objętych terenach świadczą o jakimś stopniu adaptacji przeworskich reguł kulturowych, zapewne

wskutek akulturacji części jej ludności pozostałej w dawnych siedzibach. Chodzi tu o nieprzerwane użytkowanie wielu cmentarzysk (J. Andrzejowski 1989), dużą liczbę typowych dla kultury wielbarskiej zapinek Almgren 161–162, jednak wykonywanych nie z brązu, lecz z żelaza¹³, dość powszechną obecność w grobach przepalanej ceramiki (Np. Ł. i J. Okuliczowie 1976; A. Kempisty 1968; J. Jaskanis 1996), pewne nawiązania przeworskie w ceramice (R. Wołągiewicz 1993), może też wyjątkowo rzadkie stosowanie inhumacji w fazie B₂/C₁–C_{1a}. Z drugiej strony wyraźne odsiedlenie tej strefy i rozprzestrzenienie na przełomie wczesnego i późnego okresu rzymskiego cech „wschodnich” na inne tereny przeworskie wskazuje, że przy wysokim stopniu wzajemnych związków ludność wschodniej strefy kultury przeworskiej zachowywała odrębność od ludów kultury wielbarskiej, czego źródeł upatrywać trzeba w jej odmienności etnicznej.

Odrębność wschodniej strefy kultury przeworskiej wyraża się – na obecnym etapie analizy materiału archeologicznego – przede wszystkim w specyficznym zestawie ozdób i elementów stroju, co wskazywałoby na jej głównie etnograficzny charakter. Jak istotne znaczenie mogą mieć tego rodzaju odmienności świadczy przykład nieco anachroniczny, aczkolwiek nader instruktywny: otóż przepaść dzieląca różne odłamy współczesnych subkultur skinów i punków przejawia się zewnętrznie niewiele więcej, niż różnymi kolorami sznurówek gланów.

Mgr Jacek Andrzejowski

*Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00–241 Warszawa*

BIBLIOGRAFIA

- Andersson, K.
1995 Romartide guldsmede i Norden. III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper, Aun 21, Uppsala.
- Andrzejowski, J.
1989 Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk w wschodniej strefie kultury przeworskiej, [w:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, t. II, Lublin, s. 103–125.
- 1994a Zapinki o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena, *Barbaricum* 3, Warszawa, s. 87–129.
- 1994b Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet, *Kultura przeworska* I, Lublin 1994, s. 317–341.
- 1997a Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gm. Kadzidło, woj. ostrołęckie, stan. 2, *WA* LIII/2, s. 101–126.
- 1997b Unikatowa zapinka z okresu wpływów rzymskich w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego, *WA* LIII/2, s. 128–129.
- 1998a Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland, *Monumenta Archaeologica Barbarica* V, Kraków.
- 1998b Importy rzymskie z cmentarzyska w Sobieniach Biskupich, woj. siedleckie, [w:] *Corpus der römischen Funde im euro-*
päischen Barbaricum – Polen, Supplement – tom I: J. Kolendo (red.) *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, Warszawa, s. 71–77.
- 1999 Hryniewiczze Wielkie – cmentarzysko z pogranicza dwóch światów, [w:] *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej* dedykowane Terezie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin, Warszawa, s. 17–59.
- Balke, B.
1976 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Brzeźcach, pow. Białobrzegi (stanowisko 2), *WA* XLI, s. 155–207.
- Balke, B., Bendor, W.
1991 Cmentarzysko kultury przeworskiej w Wąchocku, woj. kieleckie. Studium krytyczne materiałów, *MSiW* VI, s. 121–190.
- Banasiewicz, E.
1989 Interwencja archeologiczna na zniszczonym cmentarzysku kultury zarubinieckiej w Kol. Husynne, „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1989 roku”, Zamość, s. 23–28.
- ¹³ W. Nowakowski, *Żelazne zapinki kuszowate...*, s. 109–126.

- 1990 Sprawozdanie z prac ratowniczych na stan. 4 w Kol. Husynne, „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamajskim w 1990 roku”, Zamość, s. 36–37.
- B e d n a r c z y k, J.
- 1987 Elementy wielbarskie w kulturze przeworskiej Kujaw, niepubl. referat na konferencji *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, Lublin 1987.
- B l u m e, E.
- 1912 Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, część I, Würzburg.
- C o s a c k, E.
- 1979 Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera (Dänemark, DDR, BRD, Niederlande, CSSR). Eine technologisch-archäologische Analyse, I: Armbrustfibeln, Rollenkappenfibeln, Augenfibeln, Neumünster.
- D a b r o w s k a, T.
- 1972 Nowe materiały z cmentarzyska w Starej Wsi, pow. Węgrów, WA XXXVII, s. 484–503.
- 1973 Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim, MSiW II, s. 127–248.
- 1976 Początek okresu wpływów rzymskich w Polsce Wschodniej, [w:] *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ CCCCXXII = *Prace Archeologiczne* 22, s. 153–165.
- 1981a Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich, WA XLV/1, 1980, s. 45–58.
- 1981b Kultura przeworska a kultura wielbarska na Mazowszu i Podlasiu, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, s. 117–125.
- 1991 Uwagi o związkach kulturowych między kulturą przeworską a kulturą zachodniobałtyjską w okresie wpływów rzymskich, RB XVI, s. 201–212.
- 1995a Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce, WA LIII/1, 1993–1994, s. 3–34.
- 1995b Dwie bogato zdobione popielnice z cmentarzyska kultury przeworskiej w Kamieńczyku, woj. ostrołęckie, [w:] *Nunc de Svebis dicendum est...* *Studia archaeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, Warszawa, s. 103–110.
- 1996 Uwagi o ornamentyce ceramiki przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich, *Studia Gothica* I, Lublin, s. 111–120.
- 1997 Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien, *Monumenta Archaeologica Barbarica* III, Kraków.
- D a b r o w s k a, T., P o z a r z y c k a - U r b a Ń s k a, A.
- 1978 Wyniki prac wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kamieńczyku, woj. Ostrołęka, *SprArch.* XXX, s. 151–174.
- D e m e t r y k i e w i c z, W.
- 1905 Wykopalisko z Kęblin i ślady rzymskiej „terra sigillata” w Królestwie Polskim, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, nr 62, szp. 1–18.
- D o m a Ń s k i, G.
- 1992 Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich, [w:] K. Wachowski, G. Domański, *Wczesnopolskie cmentarzysko w Starym Zamku*, Wrocław, s. 101–137.
- D r e s c h e r, H.
- 1957 Die Technik der germanischen Rollenkappenfibeln, „*Germania*” 35, s. 80–95.
- D y m a c z e w s k i, A.
- 1958 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa, *FAP* VIII–IX, 1957–58, s. 179–442.
- G a j e w s k i, L., G u r b a, J.
- 1976 Najdalej na południowy zachód wysunięte stanowisko kultury zarubinieckiej, WA XLI, s. 493–494.
- G o d ł o w s k i, K.
- 1976 Opatów, district of Kłobuck (A cemetery of the Lusatian Culture and the Roman Period), *RArch. de* 1975, Kraków, s. 33–39.
- 1981 Kultura przeworska, [w:] *Prahistoria ziem polskich* V, s. 57–135.
- 1985 Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich, Wrocław.
- 1986 Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark- und der Przeworsk-Kultur, Veränderung ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung, [w:] *Archaeologia Baltica* VII, *Peregrinatio Gothica*, s. 125–152.
- 1992 Die Przeworsk-Kultur, [w:] *Beiträge zum Verständniss der Germania des Tacitus, Teil II, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, Dritte Folge*, Nr 195, Göttingen, s. 9–90.
- G r a b a r c z y k, T.
- 1978 Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w Odrach, pow. Chojnice, w 1972 r., [w:] *Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1970–1972*, s. 137–142.
- 1983 Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim, Wrocław.
- G r z y m k o w s k i, A.
- 1986 Wstępne wyniki badań na birtualnym cmentarzysku ciało-palnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów, *SprArch.* XXXVIII, s. 223–257.
- 1996 Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery, [w:] *Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej*, t. II, Mława, s. 152–208.
- J a n i k o w s k i, J.
- 1971 Z badań na stanowisku w Podwiesku, pow. Chełmno, *SprArch.* XXIII, s. 117–160.
- J a s k a n i s, J.
- 1996 Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen, *Monumenta Archaeologica Barbarica* II, Kraków.
- J a s n o s z, S.
- 1952 Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysławie, pow. Gostyń, *FAP* II, 1951, s. 1–284.
- J a ż d ż e w s k i, K.
- 1938 Gocki grób z połowy II wieku i grób popielnicowy z IV wieku po Chr. w Szczytnie w pow. włocławsk., *ZOW* XIII, s. 77–94.
- K a c z a n o w s k i, P.
- 1988 Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum, [w:] *Scripta Archaeologica*, Warszawa-Kraków, s. 51–77.
- K a c z a n o w s k i, P., M a d y d a - L e g u t k o, R.
- 1986 Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Małopolsce, [w:] *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji*, Kraków, 14–16 listopad 1984, Kraków 1986, s. 98–119.
- K a c z a n o w s k i, P., Z a b o r o w s k i, J.
- 1988 Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur, [w:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, t. I, Lublin, s. 221–239.

- K a s z e w s k a, E.
1975 Kultura przeworska w Polsce Środkowej, PMMAE 22, s. 195–253.
1978 Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. I), woj. płockie, PMMAE 24, 1977, s. 63–232.
1984 Zadowice, tysiąclecie cmentarzysko na bursztynowym szlaku, Łódź.
- K e m p i s t y, A.
1968 Późnorzymski cmentarz w Sarnakach, pow. Łosice, „Światowit” XXIX, s. 141–164.
- K o k o w s k i, A.
1986 La genèse des éléments culturels sur le territoire de la Pologne sud-est et de l’Ukraine ouest dans la période des influences romaines, [w:] Archaeologia Baltica VII, Peregrinatio Gothica, s. 153–173.
1990 Trzeci sezon badań stanowiska nr I w Drażgowie, woj. lubelskie, „Sprawozdania z badań Katedry Archeologii UMCS w 1990 roku”, Lublin, s. 26–29.
1991a Lubelszczyzna w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Lubelskie Materiały Archeologiczne IV, Lublin.
1991b Grób wojownika kultury przeworskiej z Orońska w woj. radomskim, „Folia Archaeologica” 12, Łódź, s. 105–133.
- K o s t r z e w s k i, B.
1956 Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czachu i w Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. średzkim, FAP VI, 1955, s. 65–103.
- K o z ł o w s k a, R.
1958 Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin, MS IV, s. 337–365.
- K u c h a r e n k o, Ju. V.
1964 Zarubineckaja kul’tura, Archeologija SSSR D₁₋₁₉, Moskwa.
L a m i o v á - S c h m i e d l o v á, M., M a č a l a, P.
1991 Nálezy z rozrušeného pohrebiska staršej doby rímskej v Kvakovciach, okr. Vranov nad Topľou, [w:] Východoslovenský Pravek III. Príspevky k pravekým a včasným dejinám východného Slovenska, Košice, s. 133–144.
- L i a n a, T.
1976 Kształtowanie się stylu B₁ w kulturze przeworskiej, [w:] Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich, ZNUJ CCCCXXII = Prace Archeologiczne 22, s. 139–151.
- M a c h a j e w s k i, H.
1980 Kultura wielbarska a kultura przeworska w Wielkopolsce, FAP XXIX, 1978, s. 49–64.
1982 Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Ryszczewie, woj. Koszalin, SprArch. XXXIV, s. 123–139.
1986 Stan badań nad młodszy okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Wielkopolsce, [w:] Stan i potrzeby badań nad młodszy okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji, Kraków, 14–16 listopad 1984, Kraków 1986, s. 269–298.
- M a d y d a, R.
1977 Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim, MSiW IV, s. 351–409.
- M a d y d a - L e g u t k o, R.
1984 Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów, PArch. 31, 1983, s. 91–133.
1990 Gürtelhaken der frühromischen Kaiserzeit im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricum, PArch. 37, 1987, s. 157–180.
- M a k s i m o v, E. V., R u s a n o v a, I. P.
1993 Zarubineckaja kul’tura, [w:] Slavjane i ich sosedi v konce I tysjačeletija do n.ė. – pervoj polovine I tysjačeletija n.ė., Archeologija SSSR, Moskva, s. 20–39.
- M i c h e l b e r t a s, M.
1986 Senasis geležies amžius Lietuvoje, Vilnius.
- M o r a, H.
1938 Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., część II, Tartu.
N i e w ę g ł o w s k i, A.
1984 Dwa cmentarzyska z okresu rzymskiego w Goździku, gm. Borowie, woj. Siedlce, SprArch. XXXV, 1983, s. 131–159.
1991 Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie, Warszawa.
- N i k o l a j s e n, E.
1986 2000-årige brandgrave, [w:] Danmarks længste udgravning, København, s. 225–226.
- N o w a k o w s k i, W.
1983 Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej, MSiW VII (w druku).
1994 Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy, Kultura przeworska I, Lublin s. 373–388.
1995 Od *Galindai* do *Galinditae*. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego, Barbaricum 4, Warszawa.
1996 Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt, Marburg-Warszawa.
- O b l o m s k i j, A. M.
1993 Pozdnezarubineckie pamjatniki, [w:] Slavjane i ich sosedi v konce I tysjačeletija do n.ė. – pervoj polovine I tysjačeletija n.ė., Archeologija SSSR, Moskva, s. 40–52.
- O k u l i c z, J.
1965 Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych, m-pis dysertacji, Warszawa.
1970 Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu, APolski XV, s. 419–491.
1983 Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze” i „Zwierzyńcu” w Gródkach w województwie ciechanowskim, RO XIV/XV, s. 73–189.
- O k u l i c z o w i e, Ł. i J.
1976 Cmentarzyska kultury pomorskiej i z okresu rzymskiego w Michałkowie, gm. Dobrzyń, woj. Włocławek, WA XLI, s. 435–460.
- O l ę d z k i, M.
1987 Chronologia, typologia i rozprzestrzenienie zapinek typu Nadkole, FAP XXXV, 1986, s. 139–148.
1992 Uwagi o niektórych odmianach fibul kapturkowych serii wschodniej jako przyczynek do zagadnienia kwalifikacji kulturowej wschodnich obszarów kultury przeworskiej, PArch. 40, s. 49–70.
1995 Typologie, Chronologie und Verbreitung der ostgermanischen Varianten der Rollenkappenfibeln, PZ 70/2, s. 228–247.
- P a z d a, S.
1980 Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku, Studia Archeologiczne 10, Wrocław.
- P e i s e r, F. E.
1909 Gräberfeld bei Gr.Schläffen, Kr. Neidenburg, Prussia 22, 1900–1904, s. 322–333.

- P e s c h e c k, Ch.
1939 Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus), Leipzig.
- R a d d a t z, K.
1993 Der Wolka-See, ein Opferplatz der Römischen Kaiserzeit in Ostpreußen, „Offa” 49/50, 1992/93, s. 127–187.
1996 Der »Alte See« bei Butzke, ein Opferplatz urgeschichtlicher Zeit im östlichen Pommern, JRGZM 41/1, 1994, 231–295.
- S c h i n d l e r, R.
1938 Neue und alte Funde aus dem germanischen Friedhof bei Schönwarling, „Weichselland” 37/3, s. 49–52.
- Š ě u k i n, M. B.
1986 Gorizont Rachny-Počep: pričiny i uslovja obrazovanija, [w:] Kul’tury Vostočnoj Evropy I tysjačletija, Kujbyšev, s. 26–38.
1994 Na rubeže er. Opyt istoriko-arheologičeskoj rekonstrukcii političeskich sobytij III v. do n.è.–I v. n.è. v Vostocnoj i Central’noj Evrope, Sankt-Petersburg.
- S h c h u k i n, M. B.
1989 Rome and the Barbarians in Central Europe. 1st Century B.C. – 1st Century A.D., B.A.R. International Series 542, Oxford.
- S t a s i a k, M.
1994 Ceramika z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce, Kultura przeworska II, Lublin.
- S z a r e k - W a s z k o w s k a, E.
1973 Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opo-ka, pow. Puławy, Studia i Materiały Lubelskie 5, 1971, s. 79–187.
- S z m i t, Z.
1922 Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego, WA VII, s. 107–120.
- T e m p e l m a n n - M a c z y Ń s k a, M.
1989 Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit, Kraków.
- W o ł a g i e w i c z, R.
1993 Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym, Szczecin.
- W ó j c i k, T.
1982 Pomorskie formy bransolet węzowatych z okresu rzymskiego, MZP XXIV, 1978, s. 35–109.
- Z i e l i n g, N.
1989 Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien I–III, B.A.R. Int. Series 505, Oxford.
- Z i e m l i Ń s k a - O d o j o w a, W.
1997 Wielokulturowe cmentarzysko w Niedanowie, woj. olsztyńskie, stan. 2, m-pis.

THE EASTERN ZONE OF PRZEWORSK CULTURE – AN ATTEMPT AT DEFINITION SUMMARY

The Przeworsk Culture existing for over 600 hundred years was, and actually still is recognised because of its chronological and territorial stability as an archaeological unit quite unique in *Barbaricum*. However, some peculiarities of the east-Przeworsk areas were noticed already although they hardly could have been analysed or even determined explicitly (T. Dąbrowska 1981a; 1981b; T. Dąbrowska, T. Liana 1986).

Excavations on the Przeworsk Culture area east of the Vistula of the last 25 years have revealed a great number of well-dated sites, including several large cemeteries of some hundreds grave each (e.g. Niedanowo, Modła, Kołoząb, Kleszewo, Krupice, Kamięczuk, Łajski, Nadkole, Oblin, Arbasy, Załubice). However, the most part of uncovered material still remains unpublished, or even not worked up. In the light of these surveys eastern Mazovia and Podlasie densely settled in the early Roman Period, particularly in the end of phase B₁ and in phase B₂ seems to be mostly interesting (Fig. 1). Although archaeological data from this territory corresponds in general with the standard of the Przeworsk Culture, it differs from the latter by some individual traits. However, the area cannot be recognised neither as an archaeological culture standing apart from the Przeworsk Culture nor even as a distinct local group of the latter. To define it I suggest the name *the eastern zone of Przeworsk Culture*, attributing to this term both cultural and geographical meaning.

Distinct features of the eastern zone of Przeworsk Culture are expressed most of all in female costume, remarkably rich in comparison with western part of the culture. In phase B₂ objects of copper alloy were preferred in this costume, while in western reaches of the Przeworsk Culture flourished manufacturing of iron ornaments based on local stylistic patterns.

Distinction of the eastern zone of Przeworsk Culture is exemplified by distribution of particular fibula types. For instance, in the east-Przeworsk zone there is a large number of eye brooches of Prussian series – over than 220 specimens have been recovered there so far (Fig. 2), of which cemeteries at Niedanowo, Modła, Kamięczuk and Nadkole yielded even 30–40 specimens each. Number of distinct varieties of these brooches confirms

their local manufacturing and stylistic evolution (Fig. 3). Eye fibulae dispersed all over much larger remaining territory of the Przeworsk Culture make no more than 30% of the number of brooches found east of the Vistula.

Fibulae combining attributes of Almgren’s group IV and eastern series of group II make a local type distinctive for the eastern zone of Przeworsk Culture (Fig. 5), where they were worn by adult women (J. Andrzejowski 1994a). Most of these brooches have the free end of the spring attached to the aperture on the head and formed into an ornamental knob. Such feature is also a common element of some early spring-cover fibulae of type Almgren 38–39 chiefly from the east-Przeworsk zone and the Wielbark Culture (Fig. 4). Bronze brooches derived from profiled trumpet-headed specimens (T. Dąbrowska 1995a), make another distinctive regional group. As a result of local evolution two variants arose: older one with still close affinities to the trumpet-headed fibulae, referred to as their type 5. (Fig. 6), and younger one with apparently simplified profile, referred to as their Mazovian variant (Fig. 7). In the western reaches of this zone some solid iron fibulae, being local varieties of Almgren’s group II and V. As a characteristic feature they have a spring hidden in a tubular encasement. However, the main area of their distribution locates west of the middle Vistula river (Fig. 8).

Typical trait of the east-Przeworsk female costume is a large number of ornaments, mostly bracelets and long necklaces of diverse beads and pendants. Besides numerous melon-shaped beads of so-called Egyptian faience preserved in the cremation graves in relatively good condition very often are recovered beads of many-coloured glass usually, however, melted down or crushed. Probably the east-Przeworsk necklaces had been completed with some amber beads, which apparently gone during cremation. Interesting ornament feature so-called banded pendants made from a core (e.g. Cowrie shells, glass beads and balls, nuts, glass dices) winded with a narrow strap of bronze sheet. They were taken until now explicitly as result of the Wielbark Culture influences (T. Dąbrowska 1981a; 49; J. Andrzejowski 1992, 168f.). However, the earliest banded pendants from phase B₁ came first of all from the Przeworsk Culture and the most part of their finds well-dated to the

early Roman Period concentrate in the eastern zone of Przeworsk Culture (Fig. 9). Apparently from this zone originates characteristic triangular pendants with a spring-like loop (Fig. 9) probably being a local, somewhat simplified variant of banded pendants.

The Wielbark Culture or more broadly northern connections reveal large bipartite globular beads from bronze sheet decorated with engraved lines or embossed ornament (Fig. 10), like banded and triangular pendants. In the east-Przeworsk zone relatively common are also gold ball-shaped pendants and beads of silver filigree (Fig. 11). It is also Wielbark Culture where from wire S-clasps for fastening bead strings were borrowed (Fig. 12). The majority of them were produced locally from bronze, but also from silver and iron. Such iron S-clasps applied with junction loops (Fig. 12) were a local invention to secure a narrow thong used both in male and female dress (J. Andrzejowski 1997a, 110ff.).

Ornament clearly differing female costume from the eastern zone of Przeworsk Culture and its remaining territories are bracelets (J. Andrzejowski 1994b). Over a hundred of unprofiled bracelets found in the east-Przeworsk zone makes about 80% of all early Roman Period bracelets from the entire Przeworsk Culture (Fig. 13). Full adoption of bracelets in the standard female fashion in the eastern zone of Przeworsk Culture is verified both by a diversity of bracelet types, besides unprofiled including also Pomeranian type of shield-headed bracelets, and a locally invented variant with profiled endings, so-called type Kamieńczyk (Fig. 13).

Numerous bronze elements are also characteristic for the belts used in the eastern zone of Przeworsk Culture, first of all strongly profiled belt-end fittings and belt links. Solid specimens mostly with reduced profile, dated chiefly to the phase B₂ and known both in female and male belts predominate there (Fig. 16), unlike in the western reaches of Przeworsk Culture (cf. R. Madyda 1977, 380ff.). Very characteristic are also bronze belt links coming exclusively from the assemblages of phase B₂ (Fig. 17). These elements are frequently combined to create a rich set of belt mountings dissimilar to one known from the western part of Przeworsk Culture (R. Madyda-Legutko 1984; M. Tempelmann-Maczyńska 1989, 65ff.). One may expect some north-western affinities also in the case of uni- and bi-partite iron belt clasps from the Early Roman Period (R. Madyda-Legutko 1990).

The weapons from the east-Przeworsk zone follow in general all types known from the entire Przeworsk Culture, nevertheless, some peculiarities are to be mentioned. In this zone lance points decorated with punched triangle motifs usually in so-called negative pattern seems to be relatively more frequent. This pattern amazingly resembles well-known pattern of the Early Roman Period pottery of the Wielbark Culture (Fig. 18), what was already noticed (P. Kaczanowski, J. Zaborowski 1988). It is also striking that most of the oldest Przeworsk lance points with silver inlay dated to phases B₁/B_{2a} came from its eastern zone (Fig. 20; cf. P. Kaczanowski 1988). The eastern areas of Przeworsk Culture produced also relatively many find of weapons made of bronze or with bronze elements. In this zone concentrate rare shield bosses type Jahn 7 with edges fitted in bronze and rivet-heads with bronze appliqué, quite common in the Elbian Culture and in western Scandinavia while almost missing in the western reaches of the Przeworsk Culture (T. Dąbrowska 1981a, 49; 1997, 91f.; J. Andrzejowski 1998a, 69; cf. N. Zieliński 1989, 318ff., map 11). Single specimens with edges fitted in iron make a local Przeworsk Culture variety of such bosses (Fig. 19).

Some features distinct for the eastern zone of Przeworsk Culture are to be noticed in funeral pottery also. Among urns from phase B₂ black smoothed or polished vases usually single- or three-handled seems to prevail. Ovoid or S-shaped coarse ware thick-walled urns with brownish body very common in the western part of the Przeworsk Culture are much less frequent in its eastern zone. Chronology of the large cemeteries confirms cultural meaning of this difference rather than chronological. A very typical for the eastern Przeworsk zone form of black ware urns is large, three-handled biconical vase with a triple-zone complex composition of designs consisting of three different motifs bounded by and interrupted by the handles (Fig. 21a, 22). Three handles are after all a pottery feature much more common in the terri-

ories east of the Vistula than in the remaining Przeworsk Culture area (T. Dąbrowska 1981a, 46). Another feature of the east-Przeworsk pottery is a rich ornamentation of the urns often in form of wide band of various motifs, what shows affinities to the Oksywie and early Wielbark Culture pottery (T. Dąbrowska 1995b; 1996). A variant of complex band ornamentation is the so-called narrative ornament consisting of an uninterrupted sequence of different motifs alternating in a fluid manner (Fig. 21b). Handles supported by a well-defined applied cordon sometimes forming a kind of profiled "tendrils" are also borrowed from the Wielbark Culture pottery (T. Dąbrowska 1981a, 46, fig. 2).

Burial rituals of the east-Przeworsk zone follow cremation rite typical for the entire Przeworsk Culture. Lack of weapons in graves of Nidzica and Mława regions (J. Okulicz 1965; 1983; K. Godłowski 1985, 50f., 64ff.) may be connected with influences from Wielbark Culture. Very interesting although hard to explain are various stone settings known from northern and eastern Mazovian cemeteries, including quite elaborate assemblages in some way linked with burials (J. Okulicz 1970, s. 434ff.); however, most of them are yet not excavated. At the end of Przeworsk Culture in its eastern zone, i.e. in phase B_{2c}-B₂/C_{1a}, share of poorly equipped pit burials grown up, what seems to be typical for the earliest Wielbark Culture graves in the area as well (T. Dąbrowska 1981a, 55; J. Andrzejowski 1989).

Concluding we may ascertain that the Przeworsk Culture finds east of the Vistula, in Mazovia and Podlasie differ in the Early Roman Period from those of the remaining territory of this culture. The phenomenon appeared fully at the later phase B₁ and increased in the phase B₂. Finds from the eastern zone of Przeworsk Culture testified then to strong affinity with the Wielbark Culture and northern areas of the Elbian Culture, some connections with the western Scandinavia are also noticed. Adoption of some strong foreign influences and combining them with typically Przeworsk Culture features grew up into a genuine east-Przeworsk style. Southern reach of the eastern zone of Przeworsk Culture ranges approximately between the Wilga and middle Bug rivers although some east-Przeworsk features reveal in the west part of Lublin region, mostly along the Vistula, as well as west of middle Vistula, on the lower Pilica river and southwards.

The nature of the east-Przeworsk zone suggest that the internal relationship of its people could have been based on their tribal difference from the population of the remaining Przeworsk Culture territory, however associated with them into an ethnic community of upper level. A distinct costume or at least some of its elements could be recognised as important sign of such self-identity. Spreading in phases B₂ and B₂/C₁-C_{1a} of the east-Przeworsk attributes generally south- and westwards is probably a consequence of some migrations correlated with a progressive process of cultural alteration in the territory of the eastern zone of Przeworsk Culture (T. Dąbrowska 1981a; 1981b; J. Andrzejowski 1989; cf. K. Godłowski 1985, 67ff.; 1986; A. Korkowski 1986; J. Okulicz 1989). The gradual progress of this change based doubtlessly on the former lively relationships of both cultures.

Some features of the early stage of the Wielbark Culture in the newly assimilated territories east of the middle Vistula may be recognised as the result of local adoption of the Przeworsk Culture principles. They are, for instance, continuing use of some Przeworsk Culture cemeteries (J. Andrzejowski 1989), large number of cross-bow brooches made of iron (W. Nowakowski 1994), high frequency of burnt pottery in graves, including urns (e.g. Ł. & J. Okuliczowie 1976; A. Kempisty 1968; J. Jaskanis 1996), some similarities of pottery (R. Wołagiewicz 1993), and probably also absence of the inhumation ritual in the phases B₂/C₁-C_{1a}. We may suppose that at least a part of former Przeworsk population remained in its homeland. However, clear depopulation of this zone in the turn of the early and Late Roman Period (T. Dąbrowska 1981a; K. Godłowski 1985, 67ff.; J. Andrzejowski 1989) indicates, in spite of close mutual relation that east-Przeworsk tribes still kept their identity perhaps basing on the ethnic difference between them and the Wielbark Culture tribes.

thum. J. Andrzejowski

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– Prahistoria ziem polskich, tom I: Paleolit i mezolit (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: Neolit (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: Późny okres lateński i okres rzymski (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PSAS	– „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, Salisbury
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SovArch	– „Sovetskaja Archeologia” (Советская археология), Moskva
KSIA	– Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
MIA	– Materialy i issledovanija po archeologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

